1.1. Földrajzi terek, térközösség-vállalások a Kárpát-medencében

HAJDÚ ZOLTÁN

Bevezetés

Mind a szélesebb történeti, politikai, társadalmi, közösségi gondolkodásban, szóhasználatban, a földrajztudomány kategóriáiban, mind pedig az oktatási tananyagokban sajátos szakmai, értelmi, érzelmi, politikai megfontolások kapcsolódhatnak egy-egy területi egységhez. Minden földrajzi nevezéktannak, térbeli kategóriának szükségszerűen vannak történeti, tudománytörténeti és politikai vonatkozásai, más struktúrákban is megjelenő hatásai. Sajátosan jelennek meg a különböző területi kategóriák és földrajzi nevek azokon a területeken, amelyeken az államhatalom többször változott (uralomváltó területek), ahol minden területi változás új térszemléletet és új földrajzi névanyagot is jelentett. Ha szisztematikusan megnézzük Európa politikai térképének hosszú távú történeti átalakulását, akkor láthatjuk, hogy a kontinens felszínének jelentős része az „uralomváltó terület" kategóriájába tartozik.

A 19. századtól kezdve az Oroszország és Németország között elterülő térség megnevezéseinek változatai (Közép-Európa, Kelet-Európa, Köztes-Európa, Kelet- és Kelet-Közép-Európa, Közép- és Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, Oroszország és Kelet-Európa, Oroszország és Kelet-Közép-Európa stb.) rávilágítanak arra, hogy rendkívül bonyolult kérdésekkel állunk szemben. A térség minden szempontból bonyolult jellege, valamint a térszemléleti, térközösségi, érdekközösségi, értékközösségi problémák miatt a régió megnevezései és lehatárolásai, illetve azok kísérletei meglehetősen eltérőek. A nevezéktani zavar (a lehatárolási zűrzavar) nem egyszerűen térszemléleti problémákat vet fel, hanem egyben jelzi azt is, hogy a tudományos kutatás sem jutott közös álláspontra a bonyolult nagyrégió tekintetében.

Különösen fontos ez a kérdés Európa középső területein (feltételesen Közép-Európában), ahol több nemzet, sok nemzetiség élt együtt, s ezek eltérő időszakokban élték meg „dicsőségkorszakukat", s egymást mintegy váltva jutottak hatalmi szerephez az államiterületi folyamatok irányításában. Mindegyik közösség a maga térszemléletét tartja önmagára nézve adekvátnak (s ez rendben is van, ha a vele együtt élők térszemléletét is a magáéval azonos értékűnek fogadja el), s így egyfajta „térszemléleti kavalkád" és nevezéktan jön létre szinte minden kisebb-nagyobb földrajzi egység esetében.

A Kárpátok, az Alpok, a Dinári-hegység (mindegyik teljes körűen elfogadott földrajzi kategória) hegykoszorúja körbezár egy területet (1.1.1 ábra), egy geomorfológiai értelemben vett medencét (melynek léte szintén egyetemlegesen elfogadott), de amelyet a szakirodalomban korszakonként, országonként, tudományterületenként, nyelvenként

stb. eltérően Kárpát-, Pannon-, Magyar-, Közép-Duna-, Kárpáti-medence stb. névvel illettek, illetve ma is megneveznek. Ez a medence egy objektíve létező földrajzi tér, nem csak a geológiai, földrajzi stb. térképeken jelenik meg, hanem az űrfelvételeken is. (Ennek bemutatására hivatott az MTA FKI által kiadott Földrajzi Értesítő címlapja). Az objektíve létező területhez történeti korszakonként eltérő szubjektív, politikai és közösségi viszonyulások jelentek meg, s ma is folyamatosan jelen vannak.

1.1.1 ábra: Európa törzsének domborzata

Forrás: http://www.eudimenzio.euoldal.hu.

Az itt élő népek hosszú ideig nem ismerték fel a medencejelleget és a terület egységét, inkább a Duna-völgyének tekintették, semmint medencének. A Duna évszázadokon keresztül nagytérségi tájékozódási, viszonyítási, kapcsolattartási, közlekedési tengely volt. A Duna által összekapcsolt területeket a folyó mentén lakók különböző, „saját" elnevezésekkel illették, így „kerítették mintegy hatalmukba".

Európa mindenkori földrajzi felfogása (történetileg egyfajta folyamatos kiterjedésről beszélhetünk), területi lehatárolása (leginkább a mindenkori keleti határ volt bizonytalan), ábrázolása és belső területi egységekre történő felosztása természetes módon mindenkor érintette Európa közepének, a Kárpát-medencének, Magyarországnak a hovatartozását is. Szinte egyetlen időszakban sem jött létre egységesen elfogadott európai kánon, legfeljebb domináns felfogásokról beszélhetünk.[1]

Magyarország modern földrajzi kutatásában 1918-ig meghatározó szerepet játszottak a magyarok és az osztrákok. A bécsi központi hatalom elsősorban a katonai térképezés (I. és II. katonai felvétel) területén volt meghatározó jelentőségű. A „belsők" mellett számos német, francia, sőt angol kutató is megfordult a régióban, s leíró jelleggel foglalkozott a térséggel már viszonylag korán. A magyar földrajztudomány jelentős része hagyományosan „államisme" (államismertető mű) volt történetileg, a 19. század közepétől pedig szinte teljes mértékben „nemzeti tudománnyá", durvábban fogalmazva államszolgáló tudománnyá vált. A kutatások és publikációk elsődleges tere az ország, illetve a belső politikai felosztás volt. Ez vonatkozott a különböző szintű iskolai oktatásra is. Csak nagyon lassan és ellentmondásokkal formálódott a tájelmélet, illetve a különböző nagyságú tájak hierarchikus rendjére alapozó kutatás. A legtöbb esetben a tájak „államhatáros jelleget kaptak".

A földrajzi kutatásokban a hosszú távú folyamatosság a meghatározó, generációk léptek egymás nyomdokába, egymás eredményeit hasznosítva tették egyre pontosabbá, komplexebbé a térség ismeretét. A medence területi lehatárolásában a magyar kutatók között is voltak érdemi viták, így teljesen természetes, hogy a „külsők" sok esetben más határokat vontak meg a kutatás során.

Az I., majd a II. világháború után alapvetően megváltozott a Kárpát-medencében (is) érdekelt államok köre. Az Osztrák–Magyar Monarchia (melyet a kortársak előszeretettel neveztek Dunai Monarchiának) helyén létrejövő új államok elsősorban saját területük megismerését támogatták. A földrajztudomány (még a természeti földrajz is) szinte minden országban nemzeti karakterű (egyes esetekben nacionalista, sőt soviniszta) tudománnyá vált. Egyedül a területeinek mintegy 2/3-ad, a magyarság etnikai állományának 1/3-ad részét elveszítő Magyarország, illetve a magyar földrajztudományban maradt domináns a Kárpát-medence mint egész kutatása. (A magyar társadalom úgy ítélte meg, hogy a területi revízió egyik eleme a történelmi Magyarország földrajzi egysége lehet.)

A Kárpát-medence kategóriája a magyar földrajztudományban természetföldrajzi-morfológiai egységként fogalmazódott meg, majd fokozatosan komplex tartalmú térkategóriává alakult. A közgondolkodásban is viszonylag későn „állandósult", korábban a Pannon-,

1 Az Európára vonatkozó helyes földrajzi felosztás lehetőségeit Probáld Ferenc, a magyar regionális földrajz doayenje egy ábrasorozat keretein belül mutatta be. (Európa térfelosztásának jellegzetes típusai ábrasorozat. In: Probáld–Szabó 2005.) Hiába „világos" elméletileg és nyelvtanilag minden felosztási lehetőség tartalma, a „szokás nagy úr".

Magyar-, Kárpáti-medence (stb.) is megjelent az elemzésekben. Valójában csak a két háború között stabilizálódott világos térfogalomként a megnevezés. Akkor sem kizárólagosan, hiszen Jócsik Lajos 1944-ben már (és még) úgy vélte, hogy sokkal korrektebb a „Közép-Dunamedence" megnevezés és annak használata.

A földrajzi táj és az állam területi tagozódása, viszonya a természeti földrajzi környezethez lényegi kérdésként vonul végig a modern magyar földrajztudomány történetén. (Az államtáj, illetve a tájállam kategóriáinak kidolgozásában a magyar földrajz lényeges szerepet játszott.) A magyar földrajztudomány története nagy részében a politikai tér (Magyarország, Magyar Birodalom, a Szent Korona Országai stb.) elemzésének adott elsőbbséget. Csak Trianon után vált lényegessé a Kárpát-medence mint természeti nagytáj földrajzi kutatása. Az orográfiai, vízrajzi kérdések, a természetes politikai határok elmélete Trianon után „egymásba csúszott".

A „Kárpátmedence" című, gazdaságpolitikai folyóirat (1941–1944 között) meghatározó szerepet játszott abban, hogy a szűkebb értelemben vett geológiai, földrajzi szaktudományon kívül a magyar politikai, gazdasági, kulturális elit lényegesen jobban megismerje a Kárpát-medence történetileg változó problematikáját. A folyóirat nem üzleti, hanem nemzetpolitikai jellegű és jelentőségű vállalkozás volt.[2]

Az államszocialista időszakban (Ausztriát leszámítva a térség országai megélték ezt a korszakot) az állam minden korábbinál erőteljesebben rányomta bélyegét a térszemléletre, a földrajzi kutatásokra is. A korszak elején elsődlegesen az állami keretek váltak a kutatás és az oktatás meghatározó térkategóriájává, egyes, korábban favorizált területi kategóriák (így a Kárpát-medence is) szinte tabuvá váltak. Új területi kategóriaként jelent meg a „béketábor", a „szocialista tábor", az európai szocialista országokat összefogó „Kelet-Európa" megnevezés.

Az 1960-as évek végétől meginduló tudományos erjedéssel, majd az 1980-as évek végén megkezdődő „rendszerváltásokkal" új feltételek alakultak ki társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, oktatási stb. tekintetben szinte minden érintett országban. Különösen vonatkozik ez a szocialista föderációk (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Szovjetunió) összeomlása utáni új országokra (Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia). Új területi identitásokat kerestek, új módon gondolták újra (leggyakrabban az államszocialista korszakot megelőző tudományos bázisokon) térbeli pozícióikat, térközösségi „vállalásaikat".

A medence új államföldrajzi képe úgy jellemezhető, hogy két ország (Magyarország, Szlovákia) teljes területével, Horvátország és Románia területének jelentős része, Szlovénia és Szerbia területének érdemi része, Ausztriának egy tartománya (Burgenland), Ukrajnának egy megyéje (Kárpátalja/Kárpátokon túl) tartozik a Kárpát-medencéhez. Ha nagyon pontosan követjük az orográfiai határokat, akkor Csehországnak, Lengyelországnak és Bosznia-Hercegovinának is van egy kis területe a medencén belül. Történetileg soha nem volt politikailag ennyire felszabdalt a térség, mint ma. Ezzel együtt mindegyik érintett ország számára politikai tekintetben is fontos a nagytérség, akár azonosul annak elnevezésével, akár nem.

Az Európai Unió az osztrák csatlakozással (1995) „behatolt" a Kárpát-medencébe, majd a 2004. májusi (Magyarország, Szlovákia, Szlovénia) és Románia 2007. évi belépésével a térség domináns, integrációs szervezetévé vált. Az Európai Unió fontos kutatá-

2 A kiadvány alig ismert a magyar tudományban és közgondolkodásban.

sokat is finanszíroz, határon átnyúló és nagytérségi projektjei több tekintetben érintik a Kárpát-medence jelentős részét is. Egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy a Kárpát-medence mint önálló térbeli entitás nem vált az Európai Unió favorizált kutatási, fejlesztési térkategóriájává.

Elemzésünkben elsősorban a rendszerváltások utáni időszakra koncentrálunk, bár meg kell jegyeznünk, hogy mind a tudományban, mind pedig a közösségi gondolkodásban tovább élnek a korábbi korszakok, különösen a 19. század végétől kialakult megközelítések, sztereotípiák elemei. Ma sincs közmegegyezés a legtöbb kérdésben sem az érintett országok között, sem pedig azokon belül, különösen abban nem, hogy ki hova tartozik önként vállaltan, s hova nem. (Nem csak a Balkán fogalma taszít egyeseket, de a Kárpát-medence is elfogadhatatlan egyes közösségek, sőt adott esetben akár Magyarországgal határos ország hivatalban lévő kormányfője számára is.)[3]

A nagytérségi struktúrák lehatárolását, elnevezését, társadalmi elfogadottságának kialakítását illetően „hagyományos" eszközökkel rendelkezik a tudomány, a különböző szintű iskolai oktatás, a tankönyvek, az atlaszok, a térképek, az újságok, a rádió, a televízió. Az 1990-től fokozatosan tömegesedő használatú internet nem csak a mai felfogások széles körű megismerését teszi lehetővé, de a történeti megközelítések gazdag tárházát is hordozza, amellett pedig az egyéni gondolatok (néha képtelenségek, hamisítások) tömegét is megjeleníti. Ma talán a legnagyobb, s leginkább ellentétes hatásokkal az internet bír, szinte minden, s mindennek az ellenkezője is megtalálható az információs halmazában.

A középiskolai tankönyvek a nagy korszakváltások mintegy lenyomataként az új felfogásokat közvetítették az adott ország esetében, néha megmaradtak a korábbi térszemlélet eredményei is.

A mentális térképek tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy ha az objektívnek tartott területi struktúrát, a valóságot tudományos eszközökkel megragadni kívánó földrajztudományban annyira sokféle lehatárolás született a Kárpát-medence tekintetében, akkor az egyetemi hallgatók fejében megfogalmazódó mentális térképeket, fejezzenek ki bármennyire is saját elképzelést, érzületet, ugyanúgy komolyan kell vennünk. Minden embernek, így minden fiatalnak is joga van saját módon értelmezni és megélni környezetét, formálni térbeli identitását, felépíteni és megélni saját „térvilágát".

Megjegyzések a térség hosszú távú kutatásának időben tagolt összefüggéseiről (Történeti földrajzi és földrajztörténeti bevezető)

Betekintés a régmúltba

A formálódó magyarországi történeti és földrajzi gondolkodás (Anonymus a Gesta utolsó bekezdésében már a vonalas országhatárt írta le), majd a „földrajztudomány" (latin, német, magyar nyelvű) a 16. századtól kezdve elsődlegesen a politikai keretekhez igazodott, s a történelmi ország vált a földrajzi elemzés legfontosabb keretévé. Lázár deák térképével (1528) – minden tájolási és belső távolságtorzítási problémája ellenére – a magyar szellemi és politikai elit egyfajta áttekintéssel bírhatott az egész országról. A föld-

3 A magyar–szlovák „Kárpát-medence" vita kormányközi politikai tartalmat kapott 2010 után.

rajzi névanyag a településekre, folyókra, hegyekre koncentrált, az egybetartozó területek, földrajzi egységek, tájak kijelölésére nem kerülhetett sor.

A belső struktúrákat illetően a közigazgatási egységek szerinti gondolkodás uralkodott, de Oláh Miklós 1536-ban, Brüsszelben írt történeti, földrajzi, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai művében (a középkori magyar nagyhatalom 1526-ban tragikus vereséget szenvedett a törököktől Mohácsnál) már tudatosan, a négy nagy folyóhoz (Duna, Tisza, Dráva, Száva) igazodva (bizonyos értelemben természeti határoknak tekintve azokat) tagolta négy részre az ország területét.[4]

Ha megnézzük az egyes magyar nagytájak térfogalmának, megnevezésének a kialakulási folyamatát, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb egység megjelölése, tulajdonnévként való írásbeli használata legalább a 16–17. századra megy vissza[5]. A Bél Mátyás (1684–1749) és tanítványa Tomka-Szászky János (1700–1762) által megalapozott, sajátos magyar történeti földrajzi iskola kitüntetett szerepet tulajdonított az államnak, illetve az államterület tértörténeti elemzésének. Szemléletükben a közjogi struktúrák (Magyarország, Magyar Birodalom) jelentek meg irányadóként a területi kérdések kutatása és feldolgozása során.[6]

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:[7]

– Magyarország természeti javakban rendkívül gazdag ország,

– Magyarország határai a Kárpátokban természetesek, ezért stabilak,

– a korabeli Magyarországnál történetileg volt egy lényegesen nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb és gazdagabb stb. volt,

– Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása alapvetően a közigazgatási egységek keretei között történt.

Fényes Elek – a jogi végzettségű statisztikus és geográfus – 1847-ben megjelent monográfiájában[8] alapvető problémaként fogalmazta meg, hogy a sajátos magyar történeti-közjogi fejlődés és a Habsburg-házhoz fűződő viszonyok miatt az ország közjogi és területi fogalma is bizonytalan a kor szereplői számára, nincs még egységes országfogalom sem. Az ország fogalmát legalább négyféle:

4 Oláh Miklós 1536-ban írt latin nyelvű munkája kéziratban terjedt feltehetően, mert hatása szélesebb körben kimutatható. A folyók egyértelmű tájékozódási és felosztási elemként jelentek meg a munkában. Oláh természetes módon „nyugatról" nézte az országot, ennek megfelelően viszonyította a térkategóriák elhelyezkedését.

5 Kiss Lajos földrajzi etimológiai szótára alapján láthatjuk az egyes térkategóriák formálódását. Szinte mindegyik egység elnevezése egy folyamat eredménye. Ugyanez mondható a néprajzi egységekre, tájakra is Kósa Lajos és Filep Antal (1975) összegzése nyomán.

6 A történet, közjogi-területi struktúrák feltárása a magyar törvények alapján viszonylag pontosan megtörtént. A történeti-területi egységek így „legitimált" keretekké váltak a földrajzi feldolgozásokban.

7 Szaller monográfiájának német és magyar kiadásában eltérő a térszemlélet és a nevezéktan is. A német kiadásban a német térszemléletet, a magyarban a magyart érvényesítette. Relatívvá vált így a „mi mihez képest hol van" kérdése. A Lajta „térrendező szerepét illetően" a bécsi térszemlélet és nevezéktan vált elfogadottá.

8 Fényes a maga tevékenysége során folyamatosan törekedett a területi fogalmak pontos meghatározására és használatára. Mind a földrajzi szótára, mind pedig a különböző statisztikai országleírások ezt tanúsítják.

– legszűkebb (az Anyaország),
– szűk (Horvátországgal együtt),
– tágabb (Erdéllyel együtt),
– legtágabb (mindazok a történeti területek, amelyek valaha a Magyar Korona jogara alá tartoztak), értelemben használják, s ezért statisztikailag, politikailag stb. is alapvető gondok vannak így Magyarországra vonatkozóan. Fényesben megfogalmazódott az igény, hogy mindenkor meg kell határozni, hogy milyen értelemben használjuk Magyarország fogalmát, mi annak pontos területi tartalma.

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a magyar földrajztudomány korai fejlődési szakaszában a közjogi államterület volt a meghatározó, a természeti földrajzi környezet, a folyók által határolt nagyterek elemzése ezen belül jelent meg, az országterület földrajzi sajátosságának megragadása másodlagos jelentőségű kérdés volt. A két struktúra közötti kapcsolatok elemzése csak érintőleges volt.

A modern magyar földrajztudomány változó térfelfogásai 1918-ig

A modern magyar földrajztudomány megteremtésének tudatos, az MTA által jóváhagyott intézményesülési folyamatában (a mű megírására az MTA adott megbízást Hunfalvy János – 1820–1888 – részére) a „Magyar Birodalom" természeti, s nem is csak természetföldrajzi viszonyainak leírása[9] meghatározó kiinduló pontot jelentett. A „Magyar Birodalom" megnevezés egyértelműen osztrákellenességet fejezett ki, nevezetesen, hogy Magyarország nem egyszerűen ország, hanem valójában birodalmi jellegű, így paritásos viszonyban van az „Osztrák Birodalommal". A kiegyezés nem egy birodalom és egy ország, hanem két birodalom kiegyezése lehet.

Hunfalvy először foglalta össze átfogóan Magyarország földrajzi megismerésének és kutatásának addigi történetét. Tételesen számba vette, hogy az ország megismerésében a magyarok mellett a németek, az angolok és a franciák is jelentős szerepet játszottak. Fontos szerepet tulajdonított az ország megismerésében a francia Beudant, F. S (1787–1852) tudományos tevékenységének, aki 1818-ban kilenc hónapos tudományos utazást tett Magyarországon, 1822-ben Párizsban megjelent háromkötetes munkájában az elsők között tett kísérletet Magyarország földtani térképének a megalkotására, az ország hegységeinek a csoportosítására.

Hunfalvy több tekintetben új alapokat rakott le:

– Magyarország Európán belüli pozícióját „Délkelet-Európa" megjelöléssel fogalmazta meg. Ebben benne van az is, hogy a német anyanyelvű Hunfalvy elsősorban a német nyelvű szakirodalom alapján dolgozott (a németek Berlinből nézték Európát és Magyarországot), másrészt pedig az akkori ország ténylegesen benyúlt a délkeleti félszigetre, a Balkánra.

– Elsősorban az orográfiai viszonyok elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy a Magyar Birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát kevés kivétellel természetesek, hegygerincek és folyók jelölik ki.[10]

9 Hunfalvy nem csak monográfiákat írt, hanem középiskolai földrajzi tankönyveket is. A tudomány eredményeinek átvitele a középiskolákba számára kiemelt fontossággal bírt.

10 Hunfalvy megközelítésétől kezdve a déli határok kérdése folyamatosan megjelent mind a történeti, mind pedig a politikai és természeti földrajzi munkákban.

– Megfogalmazta, hogy a Kárpátok egy medencét ölel körbe, mely két részből – „nyugati magyar medence" és „erdélyi medence" – áll.

– Már észrevette és megfogalmazta, hogy a Magyar Birodalom déli határai természeti tekintetben a legproblematikusabbak, mivel dél felé sem Horvátország, sem a Dalmátországok határai nem természetesek.

– A tájelmélet nem jelent meg direkt módon Hunfalvy munkájában, de a természeti viszonyoknak jelentős szerepet tulajdonított a Magyar Birodalom létrejöttében és fennállásában. Az általa gyakran használt „földrajzi egység" fogalom lényegében a táji egység fogalmi körét jelentette. A politikai tér belső természeti viszonyainak a kutatását elsősorban a természeti-topográfiai egységek keretében oldotta meg, de ezek az egységek nem jelentek meg szerves táji entitásként. Életműve későbbi szakaszában sem vált Hunfalvy a tájelmélet és tájföldrajz képviselőjévé, holott minden tekintetben közvetlenül ismerte a nemzetközi földrajztudományban kibontakozó tendenciákat.

A formálódó modern magyar földrajztudomány egyszerre illeszkedett a nemzetközi és a Monarchián belüli folyamatokba. Az 1850-es évektől kezdve végbement a térségben a földrajztudomány intézményesülése, egyetemi tanszékek létrejötte Bécsben, Grazban, Budapesten, Kolozsváron, Zágrábban, és társadalmiasodása (földrajzi társaságok életre hívása) jelentősen hozzájárult az egész nagytérség megismerésének elmélyüléséhez. Az osztrák kutatásokban az Alpok, a magyarokéban a Kárpátok, délszlávokéban a Dinári-hegység lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott természetesen, mint a többi terület. A medence egészére kiterjedő kutatások szervezeti és anyagi okokból is csak nagyon lassan formálódtak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben[11] nagyívű sorozat (németül és magyar fordításban is) nem elsődlegesen földrajzi mű, a Monarchiát részben történeti, részben pedig közigazgatási egységenként mutatta be, átfogva a legszélesebb értelemben vett Kárpát-medence egészét. A hatalmas könyvsorozatban egyszerre jelent meg a Monarchia egészének egyfajta térszemlélete, valamint a részek, főként helyi szerzők által írt regionális szemlélete. Elsődleges cél a Monarchia egységtudatának az erősítése volt, nem a földrajzi struktúrák részletesebb elemzése.

Sajátos társadalmiasodási kérdéseket vetnek fel a „Matica" mozgalmak és szerveződések (szlovák, horvát, illetve az osztrák területeken a szlovén) a Monarchiában, illetve azon kívül a szerb.[12] Ezek a mozgalmak nem elsősorban az államra koncentráltak, hanem az adott közösség szállásterületére. Nem a földrajzi irányultságuk volt a legerősebb, hanem a történeti, nyelvi, néprajzi, kulturális, de mégis jelentős hatást gyakoroltak a szállásterületek földrajzi megismerésére is.

Inkább a korábbi földrajztudományi felfogáshoz, az államismerettanhoz kapcsolható Ballagi Károly és Király Pál monográfiája, melyben a Magyar Birodalom földrajzi leírása a

11 A sorozat 21 kötete 1885–1902 között jelent meg, kultúrtörténeti jelentőségű összefoglalása a térség bonyolult viszonyainak.

12 A Matica mozgalmak a 19. század második felében jelentős szerepet játszottak a szlovák, a szerb, a horvát, a szlovén népesség történeti, társadalmi, kulturális, részben gazdasági és földrajzi viszonyainak a megfogalmazásában. Különösen fontos szerepük volt a szállásterületek lehatárolásában. A szlovén szervezet 1848-ban publikálta az első szlovének lakta szállásterület térképet. A Matice Hrvatska 1894-ben jelentette meg Zágrábban a Zemljopis Hrvatske országmonográfiát, melyben Horvátország sajátosságait fogalmazták meg. A szlovák mozgalommal nem csak tudományos, hanem politikai konfliktusa is volt a magyar kormányzatnak. A Matica mozgalmak népszerűsítő kiadványai az adott közösség alsóbb társadalmi csoportjaihoz is eljutottak. Mindegyik nemzetiség esetében az egyházi oktatásban meghatározó szerepet játszottak.

tradicionális államismereti művekhez közelállóan, az újonnan megreformált megyei közigazgatás keretei közé került.[13]

Ezt a megközelítést vitte tovább a Magyarország megyéi és városai könyvsorozat,[14] csak sokkal részletesebben feldolgozva az egyes megyéket, valamint a törvényhatósági jogú városokat. A sorozat sok szegmensben kitért az ország egészének bemutatására, de elsődleges célja alapvetően az egyes megyék elemzése, a megyei identitások erősítése volt. A gazdag képanyag lehetővé tette az egyes megyék értékeinek a bemutatását.

A magyar állam és tájszemlélet közötti kapcsolatok szempontjából ez az időszak azért fontos, mert először a megállapítások, majd az evidenciák szintjén jelenik meg az, hogy Magyarország határai természetes határok, sőt azokat a természet jelölte ki lényegében. Magyarország határainak nagy része a történeti fejlődés során alig változott, ennek oka a Kárpátok. Magyarország minden tekintetben természeti-természetes földrajzi egység, individuum, egységes természeti nagytáj. Ez a megállapítás kezdetben csak a földrajztudományon belül érvényesült, majd az oktatáson keresztül fokozatosan nemzeti konszenzussá vált.

A 19–20. század fordulójának sajátos hangulata (a boldog békeidők, az aranykor) és folyamatai a magyar földrajztudományt is mintegy számadásra és újragondolásra késztette. Czirbusz Géza (1853–1920) azzal a szándékkal jelentette meg Magyarország földrajzát,[15] hogy az meghaladja Hunfalvy már teljesen elavultnak tekintett összegzését.

Czirbusz a monográfiát két (természeti, társadalom-földrajzi) alapvető gondolati egységre tagolta. A belső területi struktúrákat a természetföldrajzi nagytájak szerint elemezte. A feldolgozás során világosan meghatározta a tájak hierarchikus viszonyát is: a Kisalföld nagytájat hat kistájra, méghozzá elsősorban vízfolyásokkal tagolt és határolt kistájakra osztotta. A kistájak földrajzi sajátosságainak a megragadásakor első helyen a nagytájhoz való viszonyuk, topográfiai fekvésük jelent meg. Második elemzési szempontot a kistáj felszínének a felépítése adta. A kistáj jellegének megragadásakor megjelent a „tájképi tekintet". A kistájak egyfajta fejlődési pályáját is megrajzolta, sőt kitért az emberi beavatkozás elemzésére (folyószabályozás), valamint a gazdasági használhatóság (búzatermelés, legeltetés) minősítésére is. A jellemzés utolsó elemét a településhálózat rövid bemutatása jelentette. Czirbusz többféle összefüggésben használta a „táj" (Európa nagy tájai, Duna melléki buckás táj, kurtafüvű táj stb.) kategóriáját. A táj – belső tartalmában – nyitott kategória maradt Czirbusz számára is.

Czirbusz a Nagy-Alföldet részben Reclus „Nouvelle géographie de l'Europe centrale" műve alapján mutatta be és elemezte. A Nagy-Alföld belső tájszerkezetének elemzésekor Czirbusz megfogalmazta, hogy a talaj földrajzi eloszlása „bizonyos jellegességet ad az Alföld különböző tájainak…", s az Alföldön belül „főtájakról" (Czirbusz 1912, 7) beszélt. Önmaga jelentőségének tudatos felismerését és megfogalmazását jelentette az, hogy az Alföld hét főtájra való felosztását, mely „teljesen új geográfiánkban", saját magának tulajdonította. (A „főtáj" így az Alföld mint természeti földrajzi nagytájon belüli középtájként jelent meg funkcionálisan.)

13 Ballagi Károly és Király Pál műve (1878) abból indult ki, hogy a politikai felosztás, a közigazgatási tagozódás lényegében meghatározza a társadalompolitikai, közösségi kapcsolatrendszerének lényegi elemeit, így ezeket az egységeket kell a földrajzi feldolgozás kereteivé tenni, nem pedig a valamilyen más módon és céllal lehatárolt egységeket.

14 A sorozat számára az Osztrák–Magyar Monarchiát bemutató vállalkozás volt a példa. A szűkebb anyagi feltételek miatt a megjelent kötetek nem fedték le teljesen a történelmi Magyarország teljes területét, nem készült el minden megye monográfiája.

15 Czirbusz középiskolai tanárként, a piarista rend minden iskolájában tanítva, nagyon mélyen megismerte Magyarország területi viszonyait. Tanári működésének valamennyi színhelyén folytatott földrajzi kutatásokat.

Míg a természeti földrajzi elemzésben több-kevesebb rendezettséggel a tájak rendszerében gondolkodott és elemzett Czirbusz, addig a társadalom-földrajzi részben a chorografia keretéül sajátos megoldást (részben természeti földrajzi, részben pedig közigazgatási) választott: az országot két makro részre (a Kárpátok gyűrűje – Felvidék, Erdély, Délmagyarország; Központi Magyarország – Dunai dombos vidék, Kis-Alföld, Nagy-Alföld, Horvátország) tagolta. Ezeken belül kizárólagosan a közigazgatási felosztás (megyék, városok) szolgált az elemzés keretéül.

Az 1900-as évek elejétől kezdve – Ratzel hatása mellett – egyre erőteljesebben jelent meg a magyar földrajztudományban a francia és az angol tájföldrajz hatása. Reclus, Brunhes, Vidal de la Blache a magyar földrajzi viták közvetett szereplőivé váltak. Reclus nagy műve (A Föld) megjelent magyarul is. Brunhes elsősorban az emberföldrajz területén hatott, s hozzá köthetjük a magyar földrajzban a táj fogalmának társadalmi jellegűvé (is) válási folyamatának a kezdetét. (Elkészült Brunhes „La Géographie humaine" c. művének a magyar fordítása, de pénzhiány miatt nem jelent meg).

A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálási eredmények térképi feldolgozásával és azok publikálásával minden érdeklődő számára bemutatta az ország valós, sokszínű struktúráit. Kiemelkedő jelentőséget kapott a nyelvi, nemzetiségi tagozódás ábrázolása. A KSH térképésze Hatsek Ignác az országban élő nemzetiségek területi eloszlását (1.1.2 ábra) részletesen ábrázolta.

1.1.2 ábra: A történelmi Magyarország etnikai képe, 1880

Forrás: KSH Népszámlálási térkép, Gotha, 1885.

A soknemzetiségű Magyarország demográfiai, etnikai, nemzetiségi, nyelvi, vallási sokszínűségének helyzetéről, állapotáról az 1900-as évek elején – az 1880-as népszámlálás bázisán – átfogó képet adott egy statisztikus-geográfus.[16] Az óriási munka és térképkötet-melléklete alig váltott ki visszhangot a magyar földrajztudományban, pedig azokat az alapkérdéseket dolgozta fel, melyekhez viszonyulni kellett volna az új körülmények és kihívások között. Balogh többféle értelemben és területi kiterjedésben használta a „népességi táj" fogalmát. A legtágabb körben az országot mindössze két etnikai tájra osztotta, illetve az egyes nemzetiségek szállásterületével azonosította az etnikai tájak problematikáját.

Cholnoky Jenő (1870–1950) első elméleti jellegű politikai földrajzi elemzésében[17] a tartós államalakulások problematikáját vizsgálta. Úgy ítélte meg, hogy az államalakulások is kénytelenek engedelmeskedni a természet kényszerének. Elutasította a „történelmi materializmus" vádját, de földrajzi determinisztikus felfogását egyértelműen megfogalmazta: a tartós államalakulat legfontosabb feltételének a jó, természeti határokat tartotta. Európa két, legszerencsésebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tekintette.

Magyarország déli természetes határait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a folyók nem jó természetes határok, úgy vélte, hogy a hegység az igazi jó politikai határ. Ebből a felfogásból kiindulva úgy ítélte meg, hogy a déli részen is hegységi természetes határra kell szert tennie az országnak, tehát Magyarországnak terjeszkednie kell dél felé, el kell érnie a természetes határokat, melyeket vonalszerűen „ki is jelölt".[18]

Prinz Gyula (1882–1973) 1914-ben megjelent Magyarország földrajza monográfiája[19] abból a szempontból érdekel bennünket, hogy még az I. világháború előtt készült, szerzője alapvetően geológiai megközelítésben tárgyalta a területi kérdéseket. Prinz a természetföldrajzi elemzésekben tiszta természetföldrajzi, hierarchikus tájszemléletet érvényesített, olyannyira, hogy a „Délvidéki szigethegységek és a Száva medence" nagytáji egységében tárgyalta a Mecseket, a „Frusskagora"-t és a Pozsegai-hegycsoportot, tehát a történelmi Magyarországon belül figyelmen kívül hagyta a magyar–horvát közjogi jellegű közigazgatási határt.

Az ország politikai földrajzát tárgyaló fejezetben Prinz kiinduló pontja az, hogy a hegyszerkezet „a Duna kettős medencéjét teszi az állam törzsévé". Ettől az időszaktól kezdve az „állami magterület", az „állami törzsterület" táji tartalma Prinznél folyamatosan jelen van.

Prinz elméleti tekintetben továbblépett akkor, amikor „az Alföld elméleti államának határai"-t határozta meg. A magyar természetes határok elmélete szempontjából fontos lépés annak megfogalmazása, hogy az Alföldön keletkező állam természetes határai nem lehetnek folyóhatárok, sőt azokat a medenceállam szempontjából természetellenesnek kell tekinteni, csak a hegységperemen alakulhat ki a medenceállam természetes határa.

Prinz szerint a magyar állam csak az Adria irányában terjeszkedett hosszabb időn túl a „természetes", a „természetföldrajzi optimum" keretein. Ez a túlterjeszkedés azáltal

16 Balogh Pál népességstatisztikai műve, annak térképi elemzései települési és járási szintig lemenően fogalmazták meg a magyarság és a nemzetiségek szállásterületi viszonyait. Kiemelt szempont volt a nyelvhatárok kutatása.

17 Cholnoky a földrajzi determinizmus bázisán szemlélte a politikai térszerveződéseket, államokat.

18 Cholnoky déli természetes határmegvonása a későbbiekben több munkában is megjelent. Cholnoky szerint az ország természetes déli határának lényegében a déli vízválasztót kell tekinteni.

19 Prinz geológiai megközelítése alapján Magyarországot elsősorban dél-európai országként határozta meg, feldolgozásakor elsősorban a „Duna-medence" kategóriát használta. E tekintetben inkább a német térszemléletet követte.

válik magyarázhatóvá, hogy a tenger lett a magyar állam függetlenségének a bázisa. E tekintetben Prinz a történeti-reálpolitika alapjaira helyezkedett.

Prinz korai államföldrajzi munkásságában már megjelenik az a gondolat, hogy a „táj államot szül", s ennek keretében elméletileg elsősorban a „medenceállam", vagy „Alföld-állam", az „Alföldi tájállam" kategóriájával illette. Összességében úgy vélte, hogy története során „...a magyar állam belenőtt a természetes geografiai régióba".

A belső politikai tér tagolódása szempontjából érdekes következtetésre jutott: a természetes államegység nem vezet természetes nagyrégiókhoz az ország területén belül, sőt: „A Duna-medencék természetes politikai egysége azonban lehetetlenné teszi a természettől előírt vidékek kialakulását", ezért a belső politikai, közigazgatási felosztás nem támaszkodhat ugyanazon természeti és természetes tényezőkre, mint az állam határai. Prinz szerint az állam természetes módon két nagy egységre, az Alföldre mint magterületre és a peremvidékekre osztható. A magyar állam természetes vidékekre való felosztása megítélése szerint mindig egyenlőtlen marad, mert az Alföld egységét természetellenes lenne megbontani.

A magyar tájelmélet kialakulása és fejlődése szempontjából egészében véve meghatározó Teleki Pál (1879–1941) életműve. Teleki tájfelfogása többosztatúan alakult az életművön belül. Kezdetben (1917) teljesen azonosult a német földrajz tájfelfogásával:

– „Táj alatt értem azt, amit a német a »Landschaft« szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabb rendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete"[20] – majd később sokoldalúbbá válik elméleti megközelítése.

– Teleki felfogásában ekkor a földrajztudomány már „syntetikus tudomány", s úgy vélte: „Ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van."

A Kárpát-medence és Magyarország hosszú távú államosodási folyamatai rendkívül bonyolult képet mutatnak. Ha a 950–1914 közötti időszakra nézve végignézzük Magyarország szomszédsági környezetének változásait, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a szomszédsági környezetünk többször és alapvetően átalakult (1. táblázat). A másik sajátossága a szomszédsági környezetünk változásainak, hogy szinte mindenkor volt nagyhatalmi szomszédunk, néha több is egyszerre.

Az I. világháború rendkívül jelentős hatást gyakorolt a földrajztudományra és a politikai földrajzi gondolkodás fejlődésére. Szinte minden jelentős geográfus eljutott a világháború katonai, politikai jelentőségének elemzéséhez. Fodor Ferenc úgy ítélte meg, hogy a világháború „...politikai egységeknek földrajzi egységekre való kiegészítésért folyik" (s így végeredményben földrajzi tényezők mozgatták az élethalálharcot.[21]

Lóczi Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona Országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel közjogi egységet dolgozott fel,

20 Teleki kezdetben a német földrajz irányában tájékozódott, később a francia és az angol földrajzi elemélet gyakorolt rá nagyobb hatást.

21 Fodor alapvetően földrajzi okokkal magyarázta az I. világháború kirobbanását. Nem egyszerűen a területek újrafelosztásáról szólt a háború, hanem a földrajzi erőforrások birtoklásáért.

szemlélete elsősorban történeti, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig történeti és természetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott.[22] A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a történeti-közjogi területi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz a háború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült", bár a középiskolai diákok részére készített Zsebatlasz már felvetette a vereség gondolatát, sőt megjelentették az ország várható új területi struktúráját (1.1.3, 1.1.4 ábra) az antant győzelme esetén), s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

1.1.3 ábra: Európa területi felosztása az antant győzelme esetén

Forrás: Bátky (szerk.) Zsebatlasz 1916, 163–167.

22 A lóczi Lóczy Lajos által szerkesztett áttekintő mű elsődleges célja a külföldi hatalmak és szakkörök felvilágosítása lett volna magyar ügyekben. Több nyelven kívánták megjelentetni, de pénzhiány miatt elmaradt.

1.1.4 ábra: Európa területi felosztása a központi hatalmak győzelme esetén.

Forrás: Bátky (szerk.) Zsebatlasz 1916, 163–167.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. (A magyar földrajztudomány a kutatásokat Magyarországra fókuszálta, alig foglalkozott a Monarchiával mint egésszel. Bizonyos értelemben Monarchia-ellenes volt.) Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül érvényesültek. A dualizmus kori középiskolai oktatás alapvetően az országra, nem pedig a Monarchiára, s nem is a természeti egységre koncentrált.[23] (Az ország relatív önállóságának hangsúlyozása a Monarchián belül tudatos volt.) A magyar földrajzoktatásban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

23 Hajdú Zoltán a korszak tankönyveinek politikai földrajzi elemeit áttekintve bemutatta, hogy az ország földrajzi helyzetének meghatározása nem volt teljesen egységes a különböző tankönyvekben.

Világháborús vereség, béke-előkészületek, új országok, új és régi megközelítések, 1918–1944

A világháborús vereség árnyékában – a magyar földrajztudomány meghatározó egyéniségei – a Magyar Földrajzi Társaság nevében – egy kiáltvánnyal fordultak a Világ földrajzi társaságaihoz „a középső Duna medencéje egységes államának, Magyarországnak az ügyében", történelmi Magyarország területi épsége védelmében[24]. A kiáltványban Magyarország egyszerre Közép-Európa része, a Közép-Duna-medence vagy a Magyar-medence országa.

A kiáltvány a magyar földrajztudományban rendkívül fontos szerepet játszott több okból:

– A magyar földrajztudomány egésze állást foglalt a mellett, hogy az új, modern földrajztudomány nem más, mint „az egységes szerves földfelszín élettudománya",

– A földrajztudomány nem csak szintetikus élettudomány, hanem a földi terek szintézistudománya is, így eredményeit és véleményét figyelembe kell venni a békeszerződések előkészítésekor, s különösen az államhatárok megvonásakor,

– A magyar földrajztudomány megemlítette a német földrajztudomány eredményeit is, de részletekbe menően a „győztesek földrajztudományi képviselőitől vett idézetekkel" érvelt az ország egysége fenntartása mellett,

– Reclus- és Brigham-idézetekkel bizonyították, hogy a háború előtt a francia és angolszász földrajztudomány jeles képviselői is Magyarország csodálatos természetföldrajzi egységét emelték ki elemzéseikben, Magyarországot valós morfológiai, geológiai, tektonikai, orográfiai és tökéletes táji egységként határozták meg.

– Az Alpok, a Kárpátok, a Dinaridák hegygyűrűje mintegy 300000 km^2 nagyságú, harmadkori medencét zár körül. A hegykoszorú „...minden természeti tulajdonságában Magyarországot Közép-Európához csatolja".

– Vidal de la Blache-idézetekkel érveltek amellett, hogy egy geográfiai egyéniség nemcsak a geológiai és klímarégiók eredményeként jön létre, hanem abban jelentős szerepet játszik az ember, a társadalom. Az ember az, aki az évszázadok során kitermeli, megteremti a táj individualizmusát. A Közép-Duna medence (melyet a kiáltvány elsődlegesen használ Magyarország földrajzi helyzetének a megjelölésére, bár megjelenik a Magyar-medence is ugyanabban az értelemben) individualitását a magyarság ezeréves tevékenysége jelentős részben meghatározta, sajátos magyar tájjá alakította. (Az elemzésben megjelenik Közép-Európa is, de az a Közép-Duna-medencétől északnyugatra esik, tehát német terület.)

– A Magyar Földrajzi Társaság kiáltványa a francia földrajz szemlélete alapján fogalmazza meg és elemzi Magyarország természeti tájait, s a természeti egységre épülő egységes nagy gazdasági régiót. A kiáltványban szinonimaként használják a magyar földrajzban korábban meghonosodott „természeti táj" és a most megjelenő „természeti régió" megnevezéseket. (Ettől az időponttól mindmáig a táj és a régió vitában ez a kérdéskör állandóan előjön). A történelmi Magyarországot 10 természeti régióra osztva mutatták be. A természeti régiók jellemzésekor a természetföldrajzi struktúrákon túl megjelentek gazdasági, társadalom-földrajzi elemek is.

24 A kiáltvány a magyar földrajzosok kollektív műve, a korszak minden alkotó geográfusa hozzájárult valamilyen mértékben az elkészültéhez.

– „Az egységes gazdasági régió" több állam közötti szétdarabolása minden terület számára veszteséget jelentene, különösen a központi területek számára.

A kiáltvány szerzői a természeti régiók lehatárolásán túl is mentek akkor, amikor kimondták: „A Magyarországot alkotó természeti régiók ma egy közös magasabb rendű gazdasági életet élnek..." A természetes és gazdasági életegység széttörése minden területre nézve hátrányokkal járhat, fogalmazták tovább az érvelést.

Az „egyes tiszta földrajzi tájak népessége nemzetiségileg homogénebb", a vásárövegyben a legvegyesebb etnikai összetételű területet is jelenti. A nemzetiségi területi követelések a vásárövig terjednek. A nemzetiségi követelések alapján való országfelosztás mindenkire káros gazdaságilag, különösen a magyarságra. A kiáltvány szerzői következetesen végigvitték a nemzetiségi elv területi-közigazgatási alkalmazásának a politikai következményeit: arra a következtetésre jutottak, hogy a történelmi Magyarország a nemzetiségi elv következetes alkalmazása esetén 34 részre lenne tagolható.

A magyar geográfia eme tájelméleti és térszervezési fordulatában szerepet játszott a nemzetközi földrajzi felfogásokhoz való alkalmazkodás, másrészt csak ezzel a felfogással tudta a „győztesek" földrajztudományban elfogadott (ezt szemléltette az idézetek nagy része) gondolatmenetének megfelelően elérni politikai célját, nevezetesen a Közép-Dunamedence természeti, gazdasági, történeti és politikai egysége szükségességének igazolását. A kiáltvány elméletileg a történelmi Magyarország természeti, társadalmi és politikai földrajzi szintézisét is adta egyben, méghozzá úgy, hogy a terminológia tekintetében keveredett a hagyományos magyar megfogalmazások rendje (természeti táj, gazdasági táj, politikai táj) és a francia régió elmélet nagyon sok fogalmi és terminológiai eleme.

Általános megközelítésben a korszak abból a szempontból meghatározó jelentőségű, hogy megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a történelmi Magyarország is. A „vesztesek" és a „nyertesek" földrajza teljesen eltérő helyzetbe került:

– az osztrák földrajz nehezen dolgozta fel természetesen a Monarchia elvesztését, „alig maradt kutatnivaló hazai föld", az Alpok kutatása óhatatlanul előtérbe került. Az iskolai tankönyvek lecserélésekor nagyrészt már szembenéztek az új helyzettel, de a birodalmi nosztalgia megmaradt,

– a magyar földrajz nem tudta, de nem is akarta feldolgozni a fájdalmas országvesztést, a korszak egészében a történelmi Magyarország maradt az áttekintő munkák kerete, a tankönyvekben a kiinduló alap a történelmi Magyarország, csak rövid kitekintés van az új országterületre,[25]

– az utódállamokban új „országalapvetéseket dolgoztak ki a földrajzosok", megmagyarázták, hogy miért jó az új államterület, s esetleg még milyen részeket kellett volna odacsatolni,

– a győztesek és a vesztesek földrajza egymás között „vitatkozó földrajz lett", (ennek elemeit végig követhetjük a Földrajzi Közlemények 1919–1944 közötti évfolyamaiban).

A trianoni béketárgyalásokra készült földrajzi jellegű elemzések, illetve a béketárgyalások alatt született memorandumok[26] kivétel nélkül az ország integritásának szükségességét igazolták, s a történeti Magyarországot egy természeti-természetes, történeti és gazdasági államegységként mutatták be.

25 Erre a legjobb példa Fodor Ferenc Magyarország gazdasági földrajza című monográfiája 1924-ből.

26 Cholnoky J. (szerk.) 1920 hatalmas szöveges, táblázatos, kartografikus összegzése a béketárgyalásokra készült anyagok legnagyobb nyilvános gyűjteménye.

A béketárgyalásokra való készülődés során megszületett a modern magyar földrajztudomány, azon belül a társadalom- és gazdasági földrajz, valamint a gazdasági és politikai kartográfiai is más minőségi szintre emelkedett.[27]

Az atlaszok elsődleges feladata a régi és az új államterület összehasonlítása volt, kiemelve a történelmi államterület természeti egységét, természeti erőforrás-gazdagságát, s ahhoz képest az új államterület kicsiségét, szegénységét, természeti-táji lehetetlenségeit. Kogutowicz Károly külön térképet szentelt az ország természetes és politikai határainak ütköztetésének (1.1.5 ábra), s véleménye az volt, hogy Magyarországot nem megcsonkítani, hanem természetes határáig terjedően kiegészíteni kellett volna. (E nélkül az ábra nélkül nem igazán értjük meg a szomszédos országok korábbi és mai tudományos és politikai fenntartásait a Kárpát-medencével szemben.) Az iskolai oktatásban a Kárpát-medence és Magyarország domborzati térképe ugyanazon tartalommal jelent meg (1.1.6 ábra).

1.1.5 ábra: Magyarország természetes határai

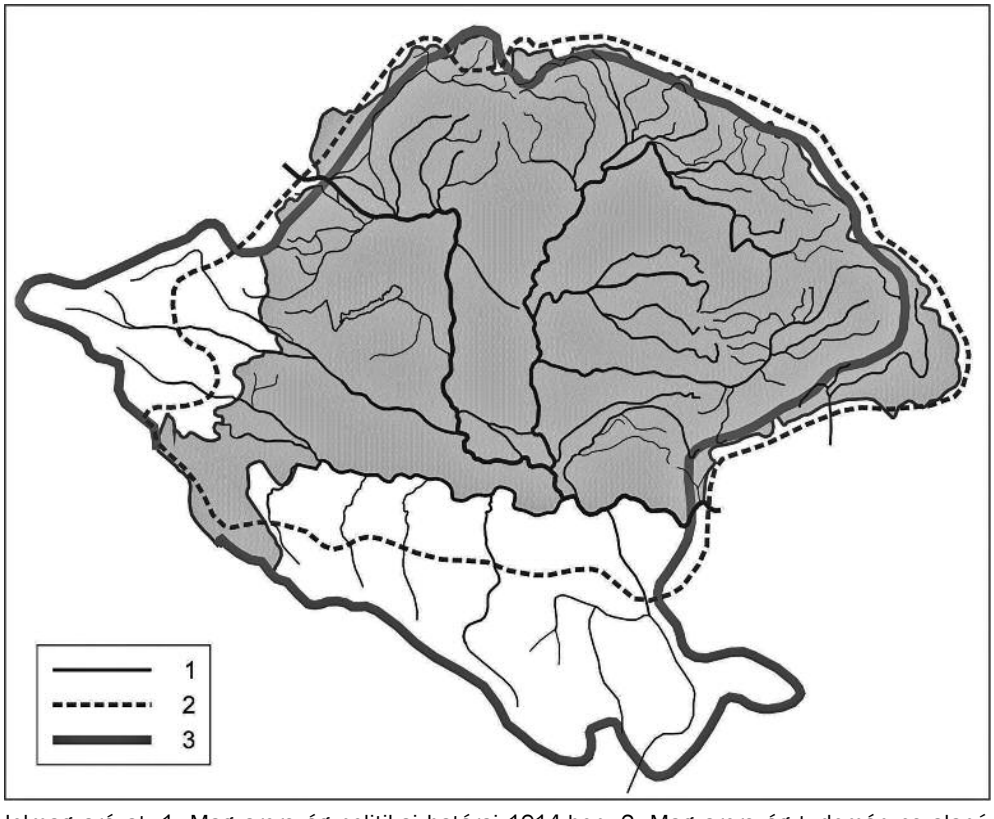

Jelmagyarázat: 1. Magyarország politikai határai 1914-ben, 2. Magyarország tudományos alapú, potenciális természetes határa, 3. a Duna vízgyűjtő területe
Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) Zsebatlasz, 1924, 22.

27 A két atlasz: Bátky–Kogutowicz (szerk.) (1921), valamint Edvi Illés–Halász (szerk.) (1921) a modern magyar ország- és térszemlélet alapjait teremtette meg, alapvetően a történelmi Magyarországra koncentrálva, de benne a trianoni Magyarország alapvető struktúráit is megfogalmazva.

1.1.6 ábra: Magyarország, illetve a Kárpát-medence domborzati képe az iskolai atlaszokban, 1918 előtt

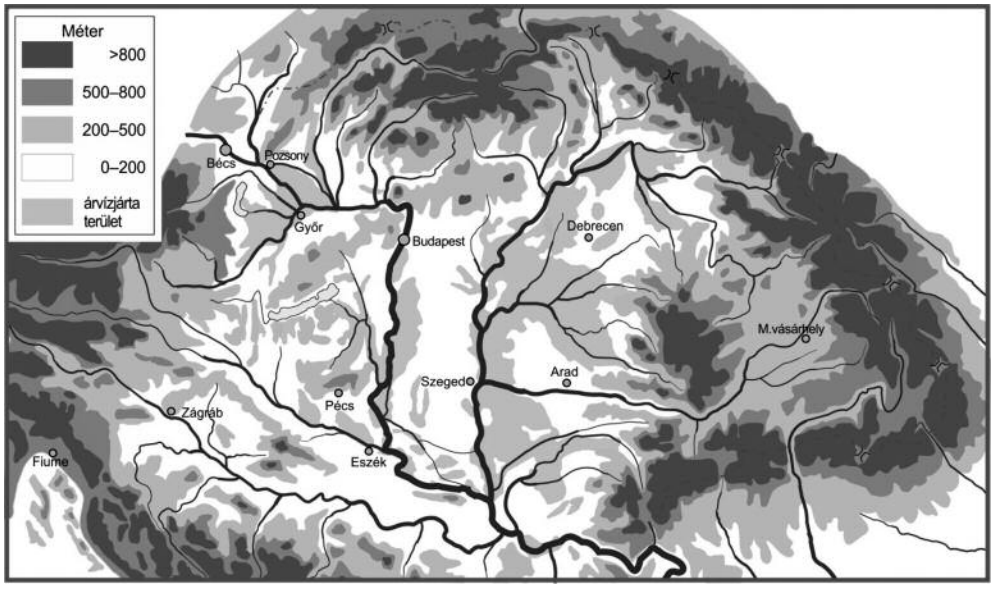

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) 1924.

A magyar földrajztudomány az összeomlás után összegezte a történelmi Magyarország területén közhasználatban lévő vidékneveket (1.1.7 ábra). Az ábra és a magyarság területi elterjedésének egybevetése világosan mutatja, hogy a szállásterület (1.1.8 ábra) és a névanyag átfedi egymást, már 1918 előtt is az ország perifériáin a nemzetiségek térszemlélete és névanyaga volt az uralkodó.

Trianon alapvetően újrarendezte az ország területét, népességszámát, s Európán belül elfoglalt pozícióját is (1.1.9 ábra). Egy ekkora jellegű, igazságtalannak érzett átrendezést egyetlen nemzet sem fogadott volna el egykönnyen.

Ezzel együtt a magyar iskolai oktatás szembenézett a területi változásokkal. A Kogutowicz Zsebatlasza az elsők között mutatta be az utódállamok új területi struktúráját, illetve soknemzetiségű jellegüket (1.1.10–1.1.13 ábra)

1.1.7 ábra: A „vidékek nevei” a történelmi Magyarországon a felbomlás előtt

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) 1924, 24.

1.1.8 ábra: A magyarság területi elosztása az országon belül, 1910

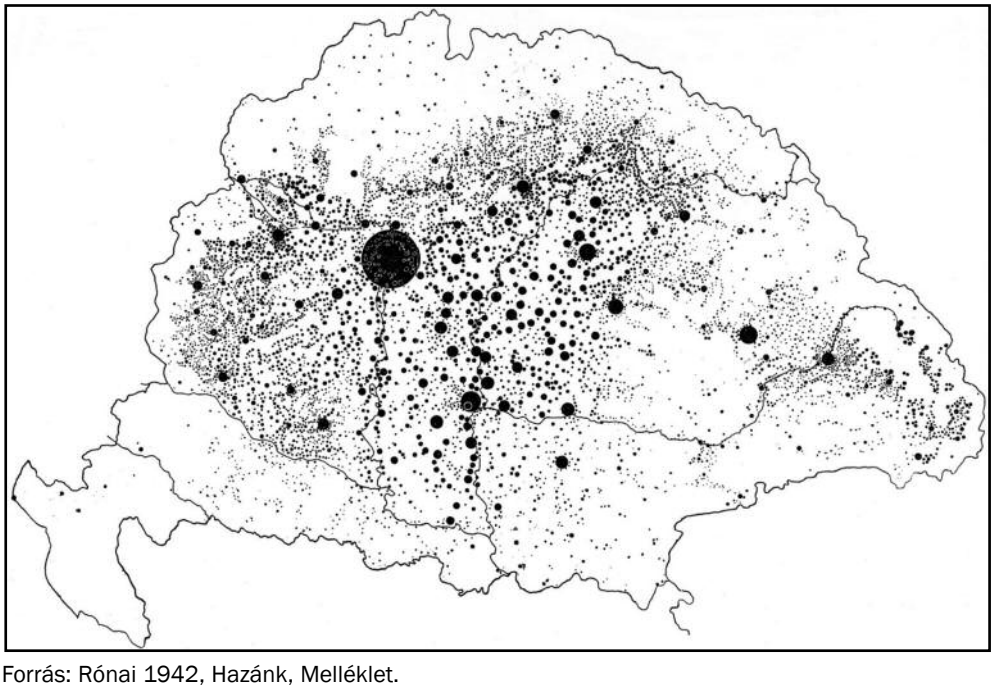

Forrás: Rónai 1942, Hazánk, Melléklet.

1.1.9 ábra: A történelmi Magyarország és az új Magyarország Európában

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle állandó hátlapja.

1.1.10 ábra: Az új Ausztria

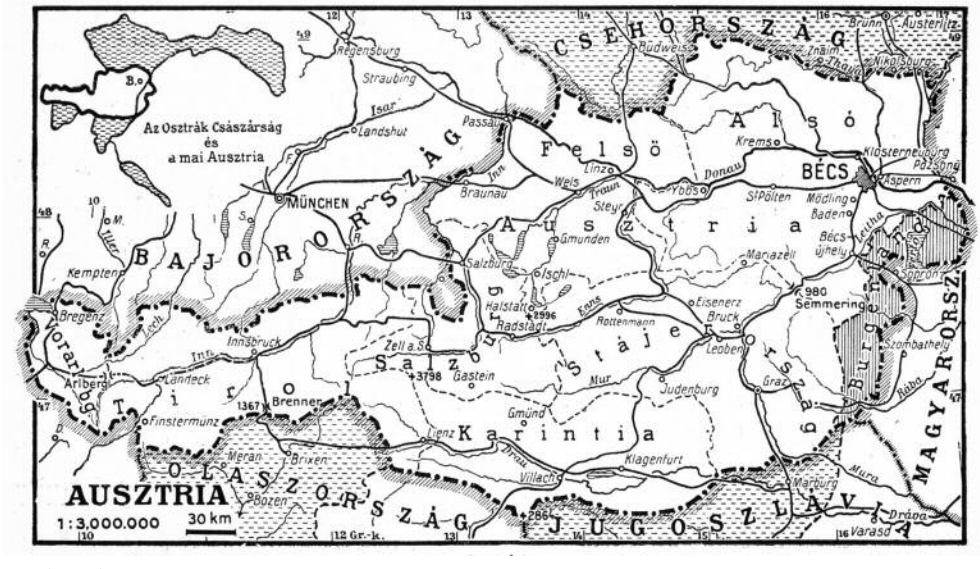

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) Zsebatlasz 1923, 56.

1.1.11 ábra: Az új Csehszlovákia és néprajzi struktúrája

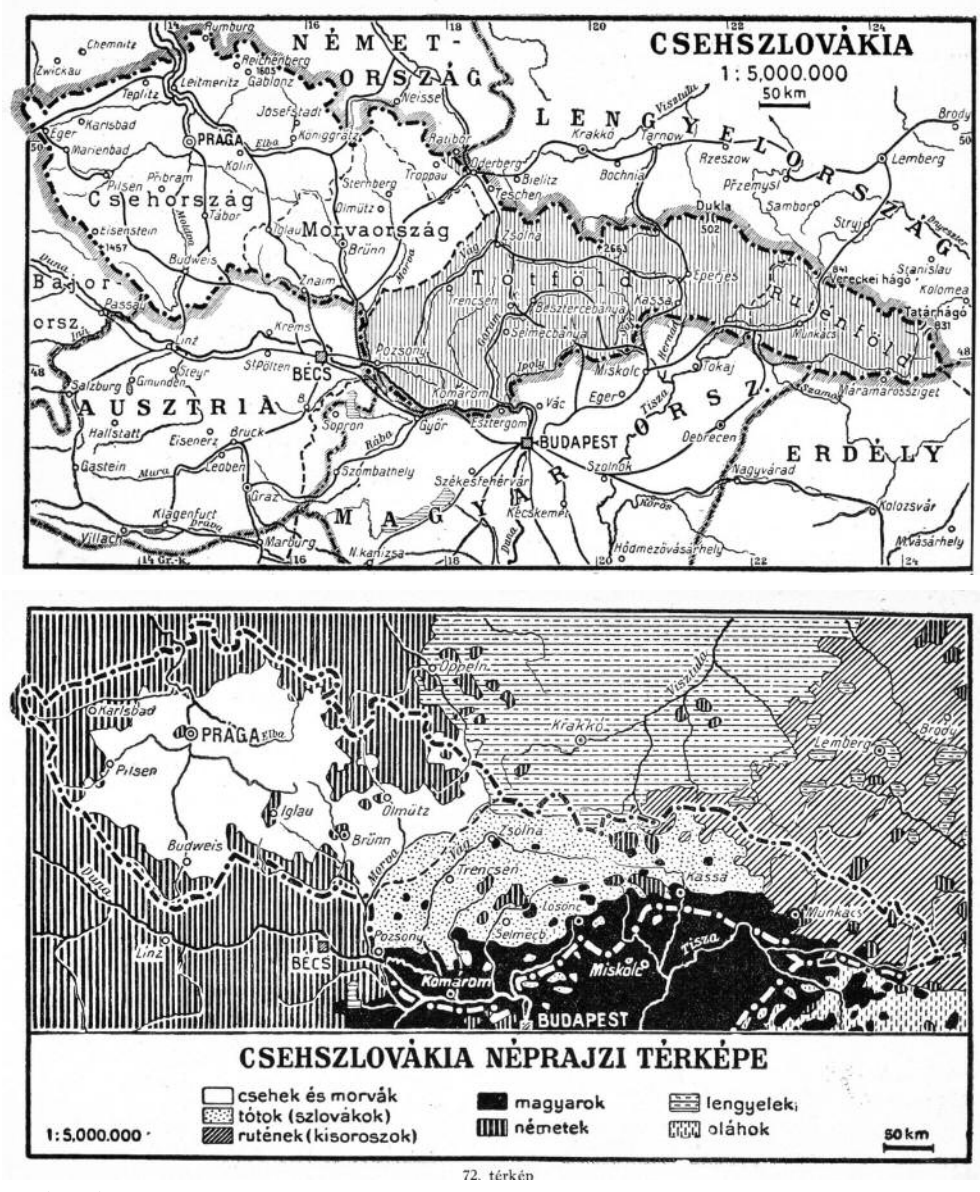

72. térkép

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) Zsebatlasz 1923, 58, 65.

1.1.12 ábra: Az új Románia és nemzetiségei

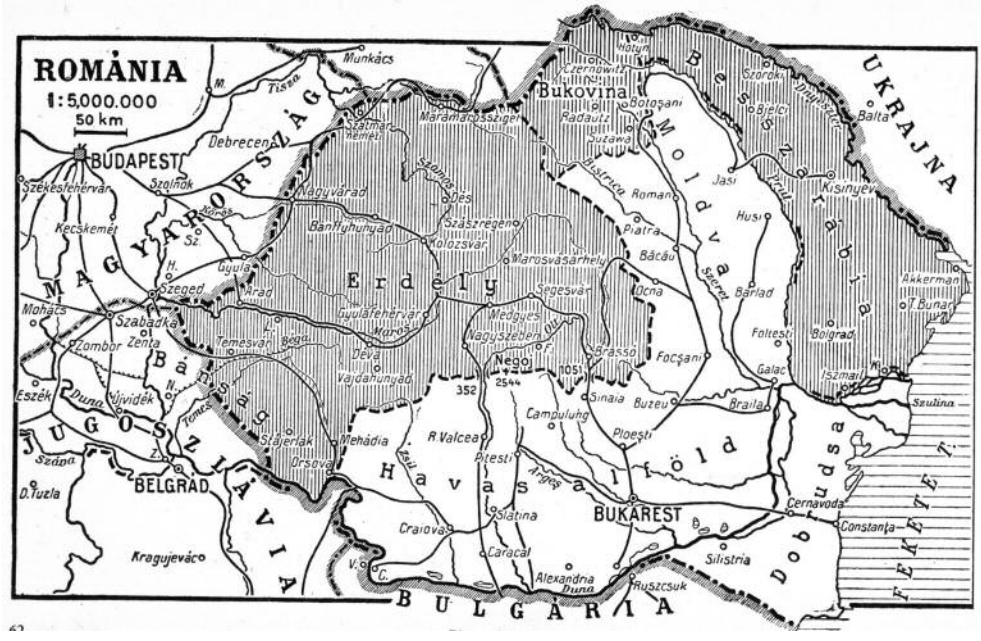

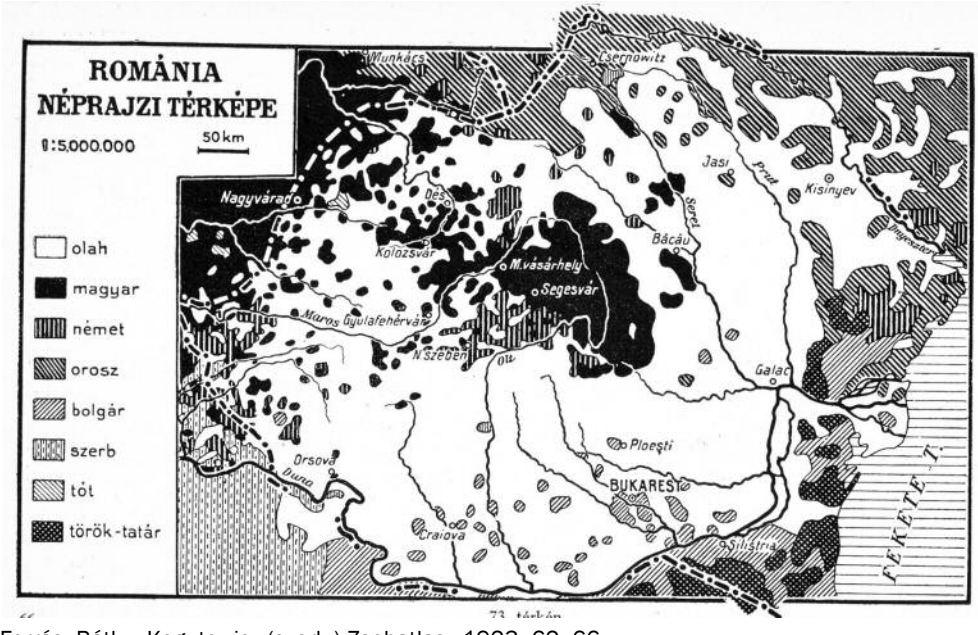

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) Zsebatlasz 1923, 62, 66.

1.1.13 ábra: Az új délszláv állam és nemzetiségei

71. térkép.

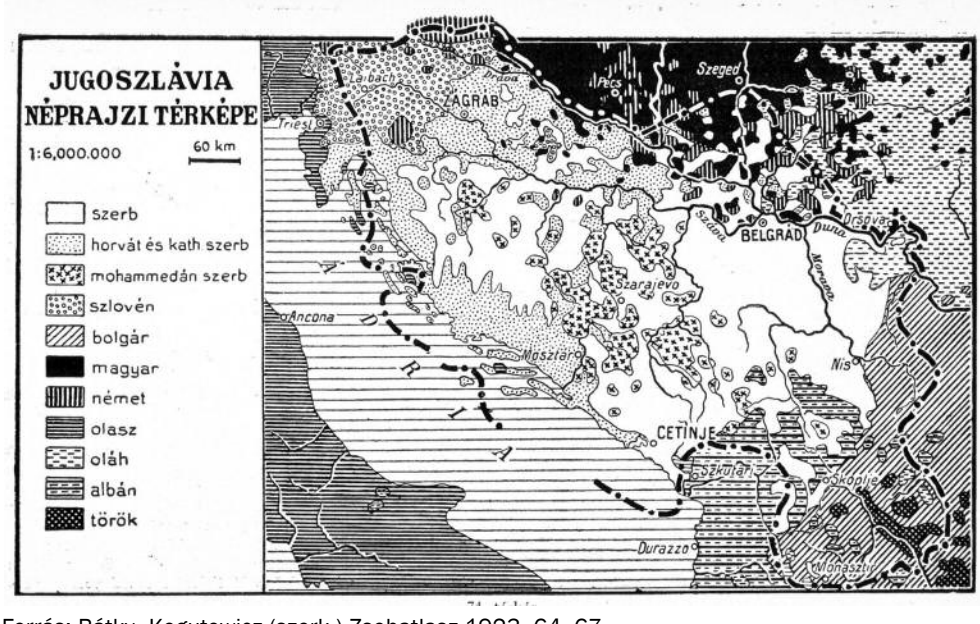

Forrás: Bátky–Kogutowicz (szerk.) Zsebatlasz 1923, 64, 67.

A két világháború közötti időszak magyar földrajztudományát alapvetően a Trianonhoz való viszony, a békeszerződés területi döntéseinek elutasítása, a területi revízió tudományos alapjainak kidolgozása határozta meg. Sem szakmailag, sem pedig érzelmileg a magyar földrajztudomány nagy része nem tudta, s nem is akarta elfogadni az új országkereteket. Az egész két világháború közötti magyar földrajztudomány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződés által megvont határok ellenkeznek a természetföldrajzi tényezők által követelt természetes állapotokkal, ezért ezek a határok csak ideiglenesek lehetnek, ezért Magyarország alatt mindenkor a történeti Magyarország földrajzát írták meg.

Teleki Pál személyén keresztül a két világháború közötti időszakban a magyar földrajztudomány szemlélete minden korábbinál erőteljesebb hatást gyakorolt a társadalom egészére, s Teleki 1941-ben bekövetkezett haláláig a politikai elitre is.

A német földrajztudomány mellett Teleki folyamatosan nyomon követte az angolszász természeti regionalizációs kísérleteket is. Nagyra értékelte Herbertson, Dyer, Taylor, Unstead kísérleteit a világ természeti régióinak meghatározását illetően, valamint a természeti régiók tipizálási törekvéseit is. Teleki harmadik orientációs tudományos bázisát Vidal de la Blache munkássága képezte. Mindenkor kritikus figyelemmel követte, hogy Magyarország hogyan jelent meg a különböző globális regionalizálási kísérletekben.

Teleki tájelméleti munkássága az 1930-as évekre minden tekintetben kikristályosodott és bonyolultságában is letisztult. Témánk szempontjából a politikai földrajz meghatározása kapcsán direkt módon kifejtette álláspontját:

– A földfelszín a legnagyobb táj. Ezt a teret a domborzat és a tengerek kamrákra osztják, amely nagykamrák sem a tradicionálisan felfogott kontinenseknek, sem a világtörténelem eddigi államainak nem felelnek meg, még nagyságkategóriáinak sem. A nagykamrákat széles, lakatlan átmeneti zónák választják el egymástól. A nagykamrák jellegét a klíma adja meg, az egyes nagykamrák befelé önálló, saját fejlődéssel rendelkeznek. Minden nagykamrában egy életegység fejlődik ki, s a nagykamrák államai kénytelenek együtt élni és fejlődni.

– A kamrákban megfigyelhető az államok között az egyensúlyra való törekvés: „Domborzatilag adott nagytájak szabták meg az európai nagyhatalmak méretarányát: a Brit-szigetek, az Ibériai- és Appennini-félsziget, a Párizsi-medence a perifériikusan hozzásímuló tájakkal és a Középduna magyar medencéje."[28]

– A 19–20. század technikai fejlődése jelentős változásokat hozott a földrajzi tér szempontjából, a globalizáció felerősödését: „...az egész földfelszín, mint legnagyobb táj életegysége mindinkább előtérbe lép a regionális tájegységekkel, országtájakkal és szubkontinentális nagytájakkal, nagykamrákkal szemben".

– Telekinél az „imperialismus" is sajátos földrajzi, sőt táji tartalmat kap: „A geográfus szemében az imperialismus dominantiára való törekvés az ember részéről. Dominantia a táj felett s magában a tájban az imperialismusnak egy neme a többi földrajzi faktorokkal szemben. Az, amit a politikában imperialismusnak nevezünk s amit a geográfus szemében emberközi, vagy államközi imperialismusnak neveznénk, az egy népnek és a tájnak, amelyben az emberi faktor már magasabb dominantiára jutott, tehát egy művelt nem-

28 Teleki egyértelműen látta, hogy a Kárpát-medence megjelölés sem a szomszédsági környezetben, sem pedig a szélesebb európai politikai és szakmai közvéleményben nem került elfogadásra. Így szükségszerűen a „Duna-medence" lett a nemzetközi publikációiban a meghatározó térkategória.

zetnek és egy magasabb berendezkedésű tájnak, államnak dominantiára való törekvése más tájak, azok természeti kincsei és azok népei felett".

– Teleki a természeti táj és az állam közötti kapcsolatokat a magyar földrajztudományban meghonosodott leegyszerűsítő felfogásokhoz képest árnyaltabban fogalmazta meg: „A táj, mint termelő egység, az államnak, mint nagyobb termelőegységnek fontos része. Az egyik azonban a természeti adottságok alapján kialakuló életegység és kategória, a másik emberi, és pedig politikai akarat alapján kialakuló". Ugyanakkor összességében arra a következtetésre jut Teleki, hogy: „A táj és így a politikai táj, az állam is, mint életegység a földfelszíni élet összességének faktora". Teleki életművében az itt is megfogalmazott „politikai táj" problematikája jelentős helyet foglal el.

– A táj és az állam fogalmi kölcsönhatása sokszor rendkívül összetetten jelent meg Telekinél: „Magyarország …Európának egyik államalkotó nagy tája. Nagyhatalmi táj, – bár hátránya a többiekkel szemben, hogy a tengertől el van zárva és kissé keletre fekszik már." Az I. világháborúig „…a középső és legnagyobb Dunamedence természetes élettere és a magyar nemzet államának élettere összeesett". Azt is megfogalmazta Teleki, hogy a világháborús összeomlás után rendkívül problematikus lett a természeti nagytér és a politikai térszervezés viszonya: „A Dunamedence egysége amilyen felkiáltójel természetileg oly kérdőjel politikailag", de nem változik meg azon meggyőződése, hogy: „A mi Dunamedencénk is Európa nagy államalkotó tájai közé tartozik".

Cholnoky Jenő egész két világháború közötti politikai földrajzi szemléletét meghatározta az alapállása, mely szerint „…a földrajz és történelem, különösen a földrajz könyörtelen igazságai abszurdnak minősítik a párisi határozatot", szerinte a történeti Magyarország „zárt geografiai egység"-ként jelent meg mindig a nemzetközi földrajztudományban. Új elem Cholnoky szemléletében: „Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásra-utaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta."[29]

Teleki tanítványai és munkatársai a táji problematika sok vonatkozását vizsgálták a két világháború között. Rónai András elsősorban az államhatárok és a táj kérdéskörét, Kádár László a népi tájszemléletet, valamint a „magyar ember" és „magyar táj" kölcsönhatását.

A két világháború között Prinz Gyula több tekintetben és területen saját álláspontot képviselt. Prinz kiinduló pontja 1926-ban megjelent Magyarország földrajza monográfiájában az, hogy a Magyarország fogalom, „…nem politikai területet, hanem földrajzi területegységet jelent", mely minden politikai határváltozástól függetlenül „élő területegyén", s „Magyarország a természettől predesztinált államföldrajzi területegység iskolai példája". „Magyarország, mint tájfogalom tehát nem olyan erőszakolt üvegházi termés, mint a még nemrég annyit hangoztatott Középeurópa…" (A német anyanyelvű Prinz nem tudott megbarátkozni a későbbiekben sem a német felfogású Közép-Európa kategóriájával). Prinz felfogásában tehát 1926-ban az ország, mint térkategória jelent meg „tájegység"-ként, melynek alapja az itt megfogalmazott „Tisia" koncepció. A „Magyarország tájrendszertani (alaktani) térképvázlatán" egy sajátos „Magyarország" jelenik meg, amely nem azonos sem az „Anyaországgal", sem pedig a történeti Magyarországgal, hanem a kettő

29 Cholnoky a gazdasági egymásrautaltság alatt egyrészt munkamegosztási kapcsolatokat, másrészt autarchiára való képességet értett.

között van: a Pannonföldhöz sorolta Prinz a Zágrábi-, a Zagorjei-medencét, a Száva-síkságot, a Pozsegai-hegységcsoportot, az Almus-hegységet, de a Stiriai-dombságot is.

Az 1930-as évek második felében elkészült Magyar Földrajz I–III. szervesen illeszkedett a korszak nagy szellemtörténeti összefoglalásainak a sorába. A három kötet egy-egy rövid fejezetet leszámítva Prinz munkája. Prinz a korábbi felfogását összegezte:

– „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot..." tekintette kutatási területének, nem a történeti, politikai teret, hanem egy „...természeti tájegység határvonalait..." kereste, s abban azt, hogy „...meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte ki és meddig alakította ki magyar földdé".

– A történetiség sajátos módon befolyásolta Prinz szerint a tértudat alakulását: „Mióta Attila ebben a medencében megalapította az első, történetileg szerepet játszó nagyállamot, azóta bizonyosan él Európa népeiben az ország tájrajzi egységének képzete. A Hungária név sohasem politikai területet jelentett, hanem annak a földrajzi területegységnek fogalomjele volt, mely Reclus, Ratzel és Kjellén szerint a legindividuálisabb államföldrajzi területegységek egyike."

– „Magyarország tizenöt tája" c. ábráján Prinz a történeti Magyarországot tagolta sajátos nagyságú, alakú és elnevezésű tájakra. Ezeket az egységeket a tudományos földrajz produktumainak tekintette, s úgy ítélte meg, hogy a „népi tájszemlélet" nem állja ki a tudományos kritika próbáját.

– A „Magyar Földrajz" III. kötete mindmáig a legterjedelmesebb „államföldrajzunk". Az „államföldrajzi kép" megrajzolásakor Prinz mindvégig érvényesítette a tájelméleti és tájföldrajzi megközelítést, akár a „nagyváros a tájban", akár „a térszín államalakulásra gyakorolt hatása"-t vizsgálta. Mindvégig a történeti Magyarország a feldolgozás kerete, a természeti és az államtér harmonikus egységének a bizonyítása.

– Prinz erősen determinisztikus szemlélete bontakozik ki a következő megállapításából: „Kétségtelen tény, hogy az állam térbeli alakját a földfelszín maga írta elő, mert a magyar állam csakis az országhoz, mint egységes élettartományhoz és annak természetes határaihoz alkalmazkodott kiterjedésében."

Az 1942-es Magyarország földrajzában minden korábbinál egyértelműbben fogalmazott Prinz: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi területegységet jelent." „...A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa, köröskörül és mindvégig természetes határ is..."

Prinz úgy ítélte meg, hogy „ az ország területén a Föld egyik legállandóbb és részben legmozdulatlanabb határú ezeréves állama él..., az ország az egyetemes műveltség szemében minden politikai sorsfordulatban megmaradt tájrajzi-politikai kettős országfogalomnak, Hungáriának."

A két világháború között Halász Albert képviselte a legátfogóbban Közép-Európa egységének a kérdését. Atlaszsorozatában[30] 1928-tól kezdve az „Új Közép-Európa" számára elsősorban a megszűnt Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait (Ausztria, Csehszlo-

30 Halász Albert tudományos tevékenysége és térképészeti munkássága sajnálatos módon nem vált elismertté az időszakban. Ebben szerepet játszott származásán túl az is, hogy a magyar földrajz nagy része nem volt érdekelt a Közép-Európa-kutatásban. Magyarország (a történelmi Magyarország) kutatása élvezett abszolút elsőbbséget.

vákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia) jelentette. Úgy ítélte meg, hogy Németország nem lehet része Közép-Európának, mert önálló egység és hatalmi tényező. Atlaszaiban a térség korábban nem látott mélységű elemzését végezte el, s úgy vélte, ennek a régiónak a saját útját kell járnia.

A két világháború időszakában a magyar földrajztudomány – elsősorban Teleki személyén és politikai munkásságán keresztül – jelentős hatást gyakorolt a politikára és a közgondolkodásra. Mind a háború előtt, mind pedig a háború alatt a területi revízió határozta meg a magyar földrajztudomány törekvéseit. Az ország és a földrajztudomány tragédiája is, hogy ismét rosszul mérték fel a nemzetközi folyamatokat és erőviszonyokat, s Magyarország ismét a vesztesek között találta magát.

A magyar földrajztudomány jelentős mértékben hatott a történeti gondolkodásra. Baráth Tibor alapvetően tájföldrajzi alapokból kiindulva fogalmazta meg a Kárpát-medencei magyar országépítés filozófiáját.[31] Úgy vélte, hogy a földrajzi tér határozta meg jelentős részben az államfejlődési folyamatokat. Azok hosszú távú befolyásolása, alakítása tudatos volt.

A győztes utódállamokban mind a tudományos földrajzi kutatásban, mind pedig a középiskolai oktatásban az új állam területi ideájának, egységének a megalapozása került előtérbe, illetve vált szinte kizárólagossá. Sem Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia politikai elitjei, sem pedig tudományos képviselői semmilyen tekintetben nem vállaltak térközösséget a területi revíziót hangoztató magyar földrajzzal és a magyarországi oktatásban megfogalmazott történelmi Magyarország (Kárpát-medence) képpel.

Újragondolások és visszatérések, 1944–1989

1944 végén már minden, reálisan gondolkodó magyar politikus és értelmiségi tisztában lehetett az újabb háborús vereséggel, s a kiutat az együttműködés, s nem a konfliktusgenerálás irányában kezdte el keresni. Többféle területi kategória (Közép-Duna-medence, Kárpát-medence, Dunatáj, Balkán, Belső-Európa, Kelet-Közép-Európa, Kelet-Európa) jelent meg az együttélés új lehetőségeinek mérlegelésekor. Mindegyik kategóriának – ha különböző tartalmakkal is – kivétel nélkül voltak tudományos, részben politikai előzményei Magyarországon is.

A háború után a térség egésze szovjet katonai megszállás alá került. A kialakuló, majd külső és belső viszonyrendszerében formálódó „szocialista táboron belüli határok" funkciói is nagy átalakulásokon mentek át. A legalapvetőbb fordulatot Jugoszlávia 1948 nyarán történt kiközösítése jelentette. A II. világháború utáni fejlődés ismét új, korábban nem ismert funkcióval ruházta fel a magyar–osztrák államhatárt, mely fokozatosan „világrendszer-elválasztó" jelentőséget kapott, annak időszakonként változó, de alapvetően negatívnak tekinthető következményeivel együtt.

A magyar társadalom, a magyar tudományos és politikai élet egyaránt kereste a háború utolsó szakaszától (Németország és szövetségesei biztos vereségének a tudatában) és közvetlenül a háború után (amikor még nem vált egyértelművé a szovjet megszállási zóna

31 A földrajztudomány felfogása jelentős hatást gyakorolt a történettudományra. Baráth Tibor 1943-ban az egész magyar államfejlődés és országépítés történetét a Kárpát-medence keretei között gondolta végig.

beintegrálódása a szovjet hatalmi térbe) az új, kisállami térközösség(ek) megteremtésének a lehetőségeit. A folyamatban a történelmi elemek domináltak, fontos, de alapvetően másodlagos szerepet kaptak a földrajzi tényezők, s harmadlagosnak tekinthetjük az éppen aktuálisan kialakult „egymás mellett, illetve együtt élő népek" akaratának befolyásoló hatását. A történészek, földrajzosok, közgazdászok stb. nem fejlesztési stratégiákban, koncepciókban, programokban stb. gondolkodtak elsősorban (bár a közlekedési hálózatok és feltételek javítása érdekében az is megjelent), hanem a „közös boldogulás" lehetőségeinek a feltárásában.

A múlt annyiban határozta meg a különböző képzettségű és pozíciójú magyar szerzők törekvéseit, hogy a térközösségi keretek tervezett formálásában kiemelt szerepet tulajdonítottak a centrális elhelyezkedésű Magyarországnak. Az alapkérdés lényegében úgy jelent meg számukra, hogy az újabb háborús vereség után milyen módon lehet Magyarország pozícióját a különböző térkategóriák bázisán kialakított együttműködések segítségével stabilizálni.

Közép-Duna-medence

A Duna azért vált egyfajta potenciális „integratív" földrajzi faktorrá, mert szinte az egyetlen földrajzi elem volt, amely minden érintett közösség nyelvében azonos elnevezéssel jelent meg. A Dunának nem voltak „elkülönítő" földrajzi, nyelvi és emocionális tartalmai. (A Tisza, „a legmagyarabb folyó", az adott politikai ellentétek között nem válhatott még részleges integráló faktorrá sem.) A Duna, illetve a Dunához való viszony ténylegesen és tudatosan megjelent a különböző koncepciókban, hiszen a leginkább nemzetközi, s egyben mindenkit érintő, s minden nép körében megbecsült folyóról volt szó. Ugyanakkor mindenki tisztában volt azzal is, hogy a Duna egyszerre a térség térszerkezeti jellemzője, a tömeges, nagytérségi áruszállítás hordozója, s egyben érdekek közvetítője is.

A Duna három nagy szakaszra, illetve medencerendszerre (Felső-, Közép-, Alsó-) való felosztása a hidrológiában és a morfológiában egyaránt régen meghonosodott, s a vízgyűjtők lehatárolása egyfajta objektív, „természettudományi megalapozást jelentett". A 817 ezer km^2 területű dunai vízgyűjtőből a Közép-Duna-medence mintegy 445 ezer km^2 nagyságú volt a hidrológiai szakirodalomban. (Még e tekintetben is voltak különbségek. Általában a Bécsi-medence „hovatartozása" jelentette a legnagyobb különbséget.)

Jócsik Lajos (1910–1980) a II. világháború utolsó szakaszában monografikus jelleggel dolgozta fel a Közép-Duna-medence történetileg változó közgazdasági kérdéseit.[32] Jócsik Lajos alapvégzettségét tekintve jogász, szakmai tevékenységének meghatározó tartalma bázisán inkább közgazdász, a gyakorlati életben baloldali politikus volt, s a németek és szövetségeseik (így Magyarországé is) háborús vereségének már szinte biztos tudatában kezdte meg újragondolni Magyarország helyzetét, szomszédsági viszonyait, térközösségi lehetőségeit (Jócsik 1944).

Jócsik úgy fogalmazott, hogy: „Ma az eső utáni gomba módján születnek a tervek, amelyek éppen vidékünket, a Közép-Duna medencéjének a sorsát készülnek újra elrendezni." (Jócsik 1944, 6.). A magyarságnak részt kell vállalnia a Közép-Duna-medence

32 Jócsik több tekintetben szélesebb megközelítéseket alkalmazott, mint a korabeli magyar földrajz.

ügyeinek, fejlesztési lehetőségeinek a felmérésében, mégpedig saját érdekei, illetve az együttműködés lehetőségeinek az alakítása miatt.

A Jócsik által lehatárolt Közép-Duna medence (1.1.14 ábra) nem esett egybe teljesen sem az Osztrák–Magyar Monarchiával (alapvetően azt foglalta magában), sem pedig a Közép-Duna medencei részvízgyűjtővel, de az elemzés során a legtöbb tekintetben a történelmi Magyarországra asszociált, illetve azt tekintette valamilyen módon együttélési, sőt fejlesztési keretnek.

1.1.14 ábra: A Közép-Duna medence Jócsik Lajos szerint, 1944

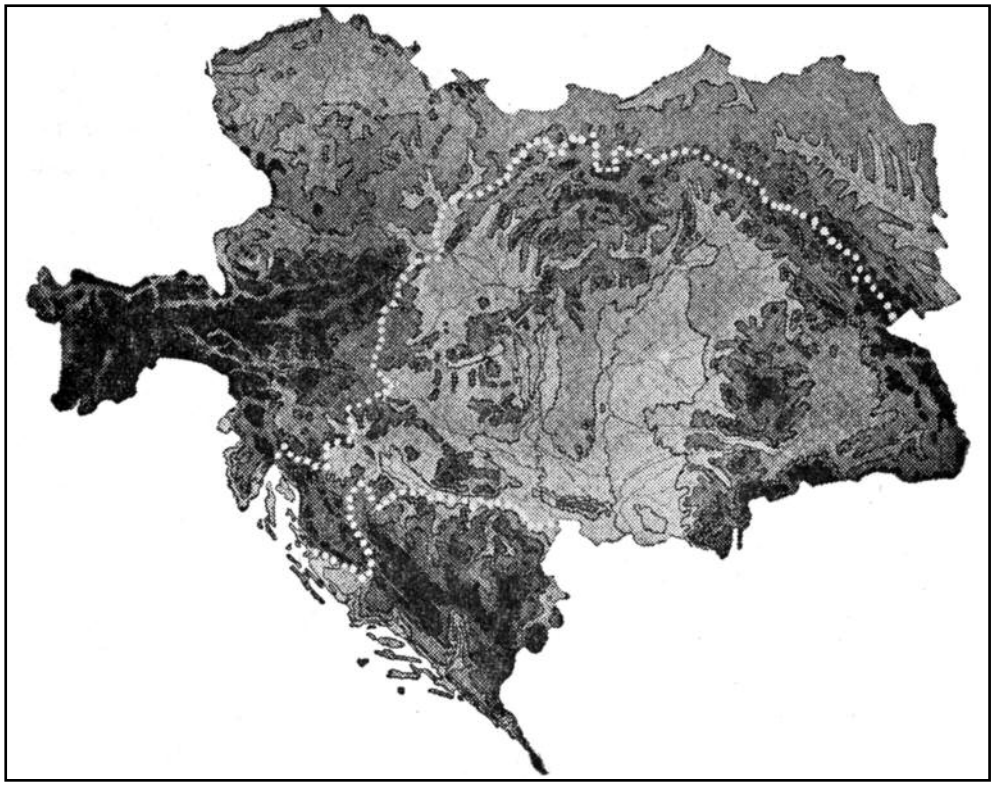

Forrás: Jócsik 1944.

A Közép-Duna-medence meghatározó történelmi sajátossága, hogy szinte egész történeti fejlődése során strukturális ütközőterület volt a „keleti és a nyugati imperializmusok között". A nagyhatalmi szereplők változtak, de a Közép-Duna-medence nem tudta megerősíteni közöttük hatalmi pozícióját. A történeti folyamatok eredményeként: „Ennek a vidéknek a sorsa a labda sorsa lett, amelyet rajta kívül álló erők adnak kézről-kézre." (Jócsik 1944, 415.)

1933-tól a Közép-Duna-medence, majd fokozatosan az egész Duna-völgy német befolyás alá került. Az egész régió „Németország növekvő hatása" alá rendelődött. A nyugati kapcsolatok teljesen megszűntek, a „nyugati imperializmusok kiszorultak a térségből". Magyarország és a régió egésze felfűződött a német hatalmi, katonai és fogyasztási igé-

nyeknek megfelelően Németországra. A háború végén Németország már katonai jelenléttel, sőt direkt megszállással kívánta és tudta csak biztosítani térségi pozícióit. A térség gazdasági kiélésében jelentős szerepet játszott a dunai kapcsolattartás, illetve hajózás.

A világháború alatt, s utolsó szakaszában érzékenyen figyelte a Közép-Duna-medence és Németország kapcsolatainak az alakulását. A külkereskedelmi kapcsolatok elemzése révén Jócsik arra a következtetésre jutott, hogy „az egész Közép-Európa és vele együtt a medence is Németország feltétlen hatalma alatt áll. Ezt a helyzetet közgazdasági tekintetben az jellemzi, hogy az egyes országok közgazdaságukat a német közgazdaság szolgálatába állították". (Jócsik 1944, 409.). Magyarországnál Szlovákia sokkal erősebben, Románia pedig minden szempontból a legszorosabban illeszkedett be a német közgazdaság rendszerébe.

A szerző úgy látta, hogy a Közép-Duna-medence életében két erő dolgozik – a) politikai térfelosztás szempontjából a medence atomizálódott; b) a politikai atomizálódás gazdasági tekintetben is atomizálta a medence területét – egymás ellen. A politikai atomizálódást szinte szükségszerűségként fogadta el (mind a nagy, mind pedig a kis népeknek joguk van az önálló nemzeti életre), ugyanakkor úgy látta, hogy a gazdasági atomizálódás nem volt szükségszerű, hanem együttműködéssel fenn lehetett volna tartani a medence egységét.

Ha nem is lehet a kis népek konföderációját szükségszerűnek tekinteni, de a föderalizálódás lehetőségeit nyitva kell hagyni. Az együtt élő népek közös akaratából „...létrejöhetne a Duna-völgyében egy olyan egység, amely a nagyhatalmi blokkokat mindig ellensúlyozhatná". (Jócsik 1944, 415.) A szerző nagyon optimista akkor, amikor a németek veresége előestéjén úgy látja, „...hogyha a dunai népek akarnák, megoldhatnák a legnagyobbat: megtisztítását a külső nagyhatalmi ellentétektől, hogy öncélúan és szabadon fejlődhessenek". (Jócsik 1944, 416.)

A Közép-Duna-medence a későbbiekben elsősorban a hidrológia és a hidrogeográfia szűkebb értelemben vett területére szorult vissza. A Bős–Nagymaros-vita kezdetekor született újjá szélesebb, részben már politikailag manipulált egységként. Az EU Duna Stratégiája potenciális lehetőségeket teremt a kategória szélesebb körű „felélesztésére".

Közép-Európa

Közép-Európa kérdésköre többször és eltérő tartalommal jelent meg a magyar tudomány vitakérdéseként. Az első nagy vitahullám 1916-tól folyt Friedrich Naumann monográfiájának megjelenése után. Közép-Európa problémája történeti, földrajzi, politikai, gazdasági, szociológiai tekintetben elemzés alá került. Sem a liberálisok, sem pedig a konzervatívok nem jutottak közös nevezőre egymás között sem. Közép-Európa problematikája „pártbontó" kérdéskörként került folyamatosan elemzésre.

1934–1939 között „Apollo" címmel közép-európai humanista folyóirat jelent meg Budapesten, mely a közép-európai gondolatot a folyamatosan változó politikai feltételek között is éltetni kívánta.

Közép-Európa fogalma nem vált általánosan elismertté sem a magyar földrajztudományban, sem pedig a magyar társadalomban a két világháború között. A német anyanyelvű és jelentős részben német tudományos képzésben részesült Prinz Gyula a német tudomány „üvegházi termése"-ként kezelte az új fogalmat, s nem tartotta szerencsésnek a magyarországi használatát, s különösen nem a Magyarországra való alkalmazását.

Mások, így az erdélyi (Nagyszeben) születésű Rónai András (1906–1991) – aki Teleki Pál tanítványa, munkatársa, követője, s 1941 után emlékének hiteles őrzője, munkásságának jelentős részben folytatója volt – úgy vélte, hogy a Közép-Európa fogalom alkalmas a valódi földrajzi sajátosságok megragadására, s benne Magyarország helyzetének és környezetének elemzésére.

Rónai kutatóként és egyetemi tanárként a világháború alatt nem vált a háborús propaganda résztvevőjévé. A háborús évek alatt elkészült munkái nem egyszerűen a „pillanatnak szóltak", hanem hosszabb távon gondolkodott. Erdély helyzetét úgy tudta elemezni, hogy tovább tekintett az 1940-ben Magyarországhoz visszatért Észak-Erdélyen, de nem vált semmilyen politikai uszítás eszközévé. A nemzeti célok szolgálata mellett fontos volt számára saját személyiségének, autonómiájának a megőrzése.

Az általa irányított Államtudományi Intézet két évtizedes tudományos munkájának eredményei testesültek meg a Közép-Európa atlaszban (Rónai [szerk.] 1945a). Nem véletlen, hogy Rónai a háborús viszonyok között is elengedhetetlen szükségét érezte a munka befejezésének és az atlasz elkészítésének. (A bekerített Budapestről Balatonfüredre menekülve is folytatták az atlasz szerkesztésének munkálatait.) Valójában már a háború utáni béketárgyalásokra készült a nagy jelentőségű munka. Az atlasz Közép-Európa térképe (1.1.15 ábra) kiinduló pont lehetett volna egy újfajta együttműködéshez.

1.1.15 ábra: Közép-Európa (és a Dunatáj) domborzati térképe madártávlatból

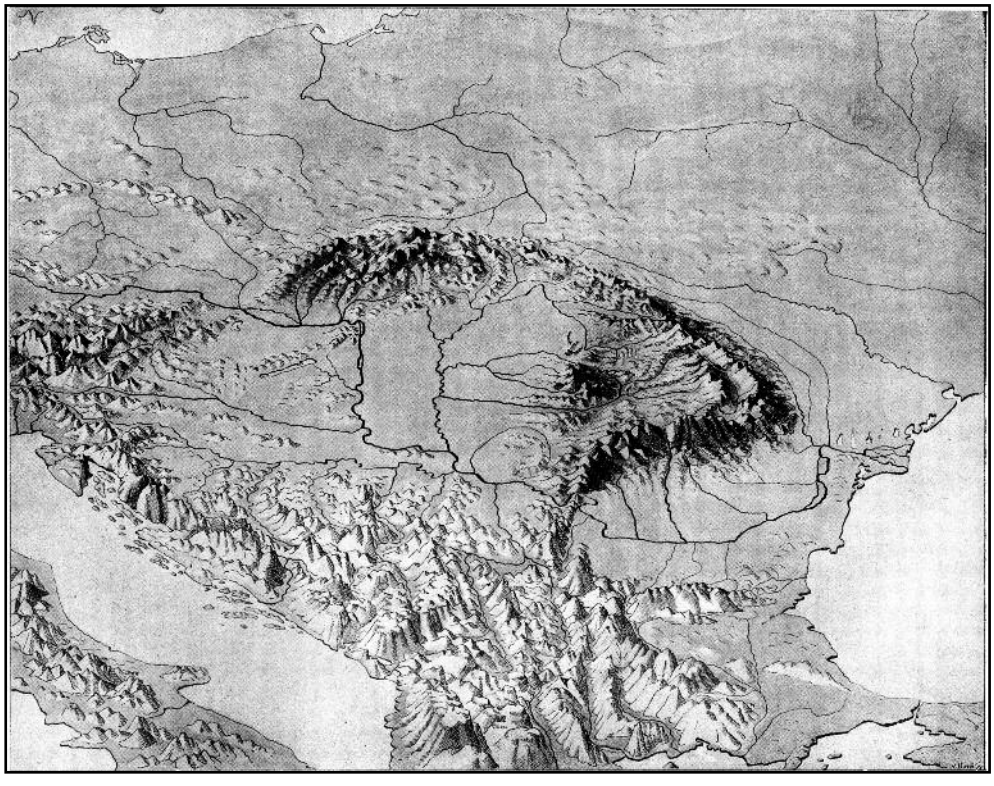

Forrás: Rónai A. (szerk) Közép-Európa atlasza 1945, Melléklet; Radisics E. szerk. 1946 I. Melléklet. Ugyanaz az ábra a két téregység szemléltetésére.

A Közép-Európa atlasz a maga korrekt adatfeldolgozásaival és politikai földrajzi lapjaival (külön kiemelnénk a több változatban is elkészült közép-európai határállandósági térképet) Rónai szakmai teljesítményének és politikai tisztességének emlékműve (1.1.16 ábra).

1.1.16 ábra: Európa határstabilitási térképe, 1648-tól

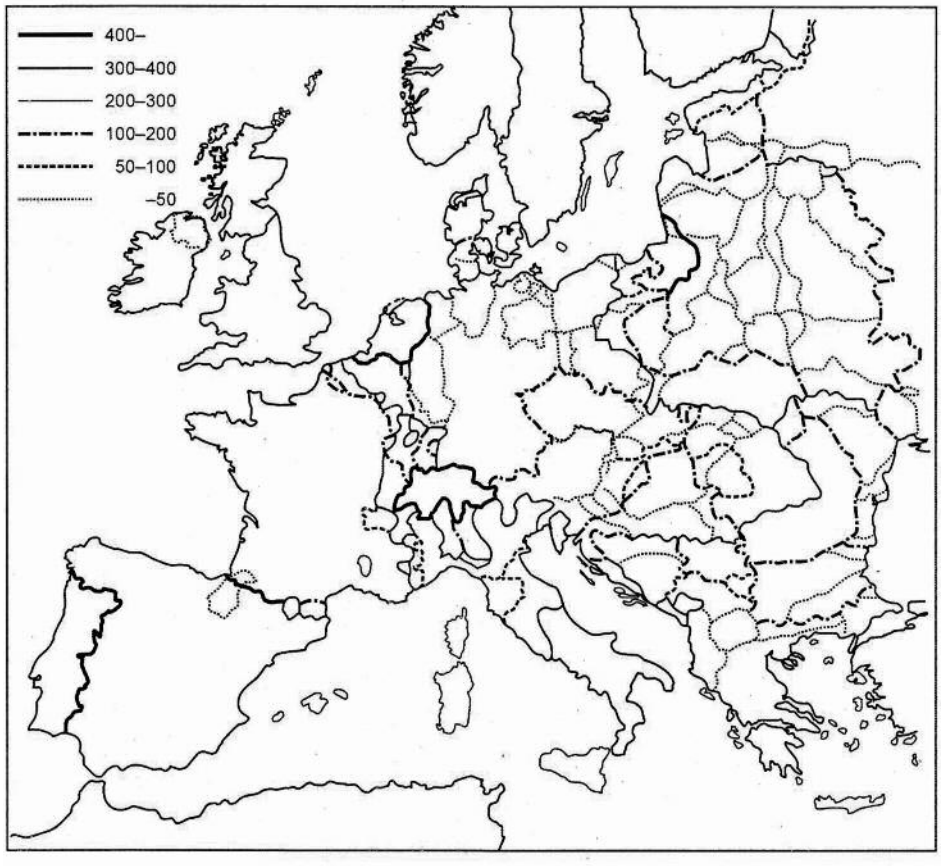

Forrás: Horváth–Hajdú (szerk.) 2010, 46.

Az atlasz tragikus történelmi viszonyok között készült, de a szerzők nem voltak hajlandók a napi politikai kérdéseket publicisztikai jelleggel tárgyalni. Olyan korrekt adatbázist megjelenítő munkát kívántak végezni, amelyet az együtt élő népek mindegyike eredményesen tud használni.

Rónai a háború utáni „listázások" során igaztalan vádak érték, holott 1941 tavaszától egyértelmű volt a fenntartása a hitleri Németországgal, s különösen annak ideológiájával szemben. Nem vált politikai ellenállóvá, de kifejezésre juttatta tudományos munkáiban, hogy más véleményen van a legfontosabb kérdésekben. Politikai felfogása „nemzeti konzervatív"-ként fogalmazható meg a legátfogóbban. A történeti folyamatosságban való gondolkodás fontosabb volt számára, mint az új eszmékhez való igazodás. 1948-ig megtarthatta egyetemi tanári és tanszékvezetői pozícióját, de az új hatalom nem szimpatizált vele.

A világháború végnapjaiban, de már szinte az új béketárgyalásokra készült el az Államtudományi Intézet Közép-Európa atlasza.[33] Rónai úgy látta, hogy az újabb háborús vereség új helyzetet teremtett a magyar földrajztudomány számára is. Az atlasz a legteljesebb áttekintést adja a térségről, s hangneme a korábbiaktól erőteljesen különbözik, kifejezetten óvakodott a durva, szélsőséges minősítésektől. Az atlasz politikai földrajzi ábrái tényszerűek és korrektek. A térség két világháború közötti problémáinak megértéséhez ma is nélkülözhetetlen az atlasz eredményeinek a figyelembe vétele.[34]

A világháború utáni időszakban részt vett a béketárgyalások előkészítésében, de nem vált ezeknek a munkáknak meghatározó személyiségévé. Rónai bekapcsolódott a „Dunatáj Munkaközösség" tevékenységébe. A „Dunatáj" kötetek szerkesztőjeként Radisics Elemér az előszóban azt emelte ki, hogy „Rónai András földrajz-politikai tanulmányaival és adataival járult hozzá anyagunk kiegészítéséhez…" (Radisics [szerk.] 1946, I. kötet, IV.), de ha részleteiben megvizsgáljuk a három kötetet, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy tartalmilag rendkívül jelentős Rónai szerepe a munkában, a térképek jelentős része a Közép-Európa atlaszból származik, s több új, a térséget bemutató térképnek ő a szerkesztője. A világháború után „kényessé váltak" a korábbi térkategóriák, s ezt mint politikai földrajzos, Rónai is érzékelte. Világosan látta, hogy az adott viszonyok között Közép-Európa Magyarország tekintetében nem jelenhet meg „hivatalosan". A „Dunatáj" fogalma, térbeli tartalma részben új módon vetődött fel Rónai számára.

A Dunatáj Munkaközösségben való részvétele azért jelentős, mert egyértelműen bizonyította, hogy Rónai az új feltételek között is képes a korrekt tudományos elemzésre, másrészt együtt tud működni különböző politikai meggyőződésű emberekkel.

1947 elején Rónai Párizsban tartózkodott, de nem válhatott már a magyar békedelegáció igazi szakértőjévé, mert időközben a békeszerződés kérdései eldőltek. Rónai lehetőséget és biztatást kapott arra, hogy maradjon ott, de sem képes, sem pedig hajlandó nem volt elhagyni Magyarországot. Saját életútjával példát mutatott a várható nehézségek vállalásában.

1947-ben még összefoglalta a változó és átalakuló Közép-Európa politikai földrajzi és területi problematikáját (Rónai 1947). Ennek a rövid tanulmánynak az a jelentősége, hogy kiélezett politikai viszonyok között ismét meg tudta őrizni korrektségre törekvő, elemző alapállását.

Világosan megfogalmazza a „Kelet" és a „Nyugat" közötti politikai térfejlődési különbségeket. Nyugaton is gyakori volt történetileg a „határharc", de a keleti területeken ez még inkább alapvetőnek tekinthető.

A történeti területi változásokat bemutató elemzése és térképe („A német, az orosz és az ozmán birodalmak legmesszibb kiterjedése Közép-Európa területén, a 20. század elejéig") jelezte, hogy a térség kisebb lélekszámú népeinek sok szempontból azonos kihívásokkal kellett folyamatosan szembenézniük.

Történeti és politikai földrajzi alapkérdésként fogalmazta meg, hogy „a természetes táji keretek és az etnikai viszonyok diszharmóniájából fakad a cseh–német probléma, a magyar–szlovák, és a magyar–román probléma". (Rónai 1947, 69.) Rónai 1947-ben a politikai földrajzi összegzésében foglalt állást a térség megbékélését illetően (Rónai é.n., 1948.).

33 Az atlasz nem a német, hanem a magyar felfogású Közép-Európát dolgozta fel.

34 Rónai jelentős részben „kilépett" a korábbi magyar felfogásokból. A magyar fejlődést nem a Kárpát-medence, hanem Közép-Európa keretei között és kontextusában elemezte. Közép-Európa ebben a felfogásban „magyar szemléletű", valójában „Kis-Közép-Európa".

Az egyes országok, etnikumok szintjén megjelenő elemzései adatszerűségre törekvőek, a tanulmányban nincs egyetlen sértőnek tekinthető megjegyzés sem. A térség közös problémáit bemutató térképei (például a kisállamok fővárosainak perifériás helyzetét szemléltető térképe) azt jelzik, hogy egyetlen közösség, állam sem tudja önmaga problémáit megoldani a többiekkel való együttműködés nélkül.

Dunatáj

A háborús vereség után újabb felkészülés kezdődött a béketárgyalásokra. A magyar földrajz gondolkodói 1945 után is úgy látták, hogy a természetföldrajzi-táji alapok erőteljesen befolyásolják a politikai folyamatokat, így megkonstruálták a „Dunatáj" térkategóriát[35] mint a népek baráti együttműködésének táji keretét. (Rónai „Dunatáj" és „Közép-Európa" ábrája pontosan ugyanazt a teret fedte le.)

A „Dunatáj Munkaközösség" közvetlenül a világháború után alakult, célja az volt, hogy hozzájáruljon a világháború alatt és után kialakult tragédiák feloldásához, s bekapcsolódjon a készülő békeszerződés magyar álláspontjának a kialakításába. A munkaközösség mozgatója Radisics Elemér (1884–1973) jogász, politikai gondolkodó, újságíró, lapkiadó- és szerkesztő, külpolitikai elemző volt. 1931–1940 között a Népszövetség genfi főtitkárságán a tájékoztatási osztály tagja volt, lényegében összekötő szerepet játszott a Népszövetség és a magyar kormány között. 1943-tól a Külügyminisztérium alkalmazottja volt. 1945–1947 között megtarthatta az állását a külügyminisztériumban, a levéltári és tudományos osztály munkatársaként tevékenykedett.

A Dunatáj címen megjelentetett, általa szerkesztett hatalmas, háromkötetes munka (Radisics [szerk.] 1946, I–III.) a külügyminisztériumi tevékenysége alatt született meg, de a Külügyminisztérium direkt nem jelent meg a kötetben. (A Külügyminisztérium néhány aktív, de főként inaktív alkalmazottja megemlítésre kerül az előszóban, s feltételezhető, hogy a kötetek készítésekor egyes területeken a szerzők jelentős mértékben támaszkodhattak a Külügyminisztérium adataira, hiszen folyt a béketárgyalásokra való felkészülés.)

A kötetek szerzői között a kor kiemelkedő magyar történészeit, geográfusait, közgazdászait, szociológusait, statisztikusait stb. találjuk. Az egyes anyagok szerzőit nem tüntették fel pontosan, mert a kötet nem egyéni véleményeket, hanem a „Dunatáj Munkaközösség" közös álláspontját fejezi ki.

A szerzők nem hagynak kétséget a kutatási terület lehatárolását illetően. „Az európai szárazföld közepe a Dunatáj, azaz a Kárpát-medence és annak környéke" (Radisics [szerk.] 1946, I. 1.). A Kárpát-medence nem elszigetelten jelenik meg, hanem „Belső-Európa" része, mely a történelmi fejlődésében, művelődésében, gazdálkodásában és társadalmi szerkezetében számos közös vonást tartalmaz. A Kárpát-medence és környéke csaknem mértani közepe Belső-Európának.

Belső-Európa szinte minden tekintetben (népsűrűség, települési rend és hálózat, nyelvek, nemzetiségek, vallások, műveltségi szint, a mezőgazdaság színvonala, az iparosodás foka stb.) átmenetet, keveredést, egymásra hatást mutat a nyugat-európai és kelet-európai részek között, valamint Észak-Európa és Dél-Európa között. A szerzők igazi gondja az, hogy

35 Radisics Elemér nemzetközi jogászként szervezte 1946-ban a munkát. Főleg a külügyminisztériumtól kapott a csoport anyagi támogatást.

„az újabb földrajzi és politikai irodalom mégsem használja erre a területre a Közép-Európa elnevezést, hanem Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, és egyéb neveket használ". (Ebben az új felfogásban a Közép-Európa térkategória csak a német nyelvterületet fedi le.)

A Dunatáj országai (Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia) között is számottevő történeti, földrajzi, társadalmi, gazdasági, politikai különbségek vannak, de mégis együttesként, sőt területi együttesként lehet felfogni őket.

A Dunatáj objektívnek tekintett alapja elsősorban földrajzi jellegű (Rónai András Közép-Európa atlasza jelenik meg elsősorban mögöttes tudományos háttérként, de a kötet szerzői maguk is készítettek eredeti térképeket). A Dunatáj földrajzi sajátosságai között lényegében Európa egészének szinte minden eleme megjelenik részben, de sajátosan ötvöződik.

A Kárpát-medence

A Magyar Külügyi Társaság által elkészíttetett és kiadott Kárpát-medence atlasz (1.1.17 ábra) munkálataiban a magyar földrajzosok részt vettek. Az atlasz dilemmája valójában az volt, hogy a történelmi, a „megnagyobbodott Magyarország" és a Kárpát-medence viszonya hogyan fogalmazható újra.

1.1.17 ábra: A Magyar Külügyi Társaság Kárpát-medence atlasza, é.n. (1942)

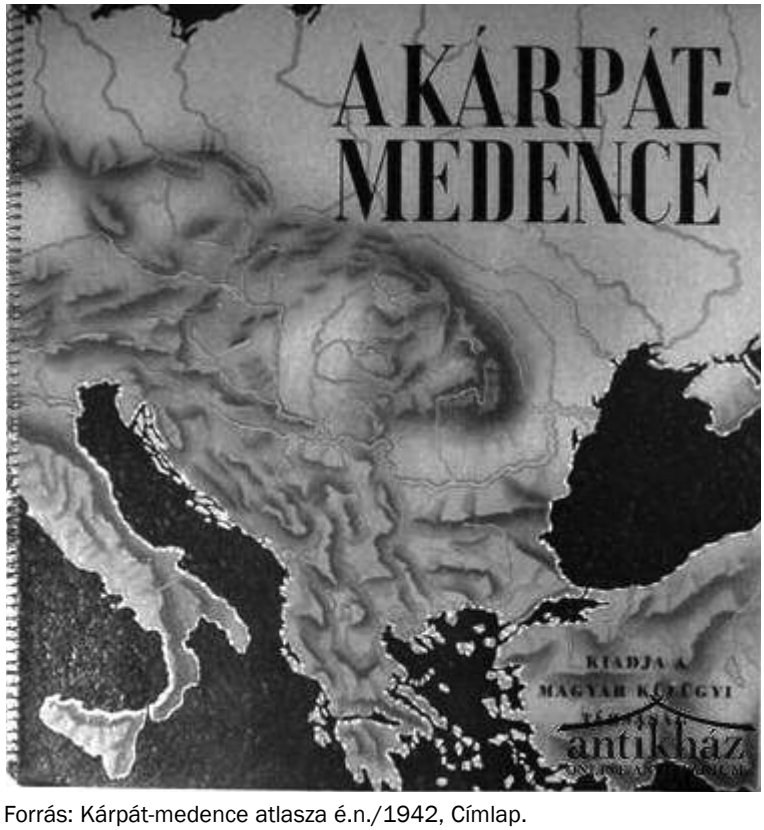

Forrás: Kárpát-medence atlasza é.n./1942, Címlap.

A korszak – témánk szempontjából – legfontosabb monográfiája Bulla Béla és Mendöl Tibor Kárpát-medence földrajza (Bulla–Mendöl 1947). A mű megírása már 1945 előtt megkezdődött, s befejezése és megjelentetése a háború utáni időszakra esett.

– A szerzők szükségét érezték – részben a megváltozott történelmi helyzet miatt –, hogy az előszóban részletesen megmagyarázzák a területválasztás indítékait. A legfontosabb szempontjuk az volt, hogy: „államterületünk többféle természetes tájból részesedik, határaik nem egész tájakat, hanem ilyen tájaknak darabjait fogják össze politikai egységgé... A Kárpát-medence az a legkisebb természetes egység, amelynek tág keretein belül a magyar állam területe, egyéb államokkal osztozkodva, mindenestől elfér." (Bulla–Mendöl 1947, VI.)

– A szerzők állást foglaltak a történeti-területi fejlődés folyamatossága és megszakítottsága tekintetében is, nevezetesen, hogy az akkori állam- és területi struktúrákat csak történeti változásaikkal együtt lehet megérteni. Ez vonatkozik a magyarság tájalakító és tájformáló szerepének térségi meghatározottságára is.

– A szerzők szinte mindenre – a politikai-állami területi struktúrát leszámítva – kiterjedően a korábbi hagyományoknak és a tényeknek megfelelően bizonyították a Kárpát-medence egységét. Ez az egységtudat kiterjedt mind a természeti-, természetes-, mind pedig a „műtájra" is. Mendöl Tibor fogalmazta meg a mű igazi alapcélját és egyben alapértékét: a „magyar táj" elemzésének feladatát. S e megközelítésben a „magyar táj" egybeesik a történeti Magyarország területével (Bulla–Mendöl 1947, 73.).

– A szerzők óvakodtak attól, hogy a Kárpát-medence és a magyar államterület egybeesését szorgalmazzák, de a monográfia néhány megfogalmazásából kiérezhető ennek „reménylése" a jövőre nézve.

– Bulla Béla (1906–1962) és Mendöl Tibor (1905–1966) a későbbi trianoni Magyarországon születtek, így nem volt „közvetlen hazavesztési élményük", csak a magyar társadalom többségéhez hasonlóan élték meg a történelmi országterület nagyobb részének elvesztését. 1940-ben lettek egyetemi tanárok, amikor a korábbi egyetlen tanszéket kettéosztották a budapesti tudományegyetemen, Bulla a természeti, míg Mendöl a társadalom földrajzi tanszéket kapta. „A Kárpát-medence földrajza" jelentős részben már elkészült a világháború befejezése előtt, hiszen már 1944-ben hirdették várható megjelenését. Ehhez képest a monográfia csak 1947-ben jelent meg, s ekkor a szerzők már magyarázkodásra kényszerültek, hogy miért nem Magyarország, avagy Közép-Európa földrajzát írják meg, hanem a Kárpát-medencéét. Úgy vélik, hogy a Kárpát-medence az a legkisebb földrajzi egység, melynek keretei között elemezni lehet a magyarság és a vele együtt élő, valamint szomszédos népek földrajzi problematikáját. (Részben a korábbi kutatások eredményeinek, részben pedig a bizonytalanságoknak tudható be, hogy a kötet térképei eltérő területű Kárpát-medencét jelenítenek meg. A legnagyobb területet a szerkezeti térkép fedte le (1.1.18 ábra).

– Mind Bulla Béla, a természeti földrajzi részek szerzője, mind pedig Mendöl Tibor, a társadalom- és gazdaságföldrajzi részek elemzője úgy látta és úgy mutatta be, hogy a medencén belül – a magyarság történelmi szerepe miatt – a magyarság hivatott a leginkább az együttélés békés rendjének a szervezésére is.

– A kötet szerzői a regionális elemzések során számoltak a megváltozott feltételekkel: „Az Északkeleti-Felvidék rendeltetése évszázadokon keresztül nem annyira az volt, hogy összekössön, hanem inkább, hogy elválasszon. (...) E tájnak a Szovjetunió birtokába való jutása nyilván teljesen megváltoztatja eddigi elválasztó szerepét, s a Szovjetunióval való szorosabb kapcsolatainknak egyik jelentős alátámasztója lehet az a kölcsönös érdek, amely ezen a területen gazdaságilag megnyilvánul." (Bulla–Mendöl 1947, 452.)

1.1.18 ábra: A Kárpát-medence Bulla Béla és Mendöl Tibor szerint, 1947

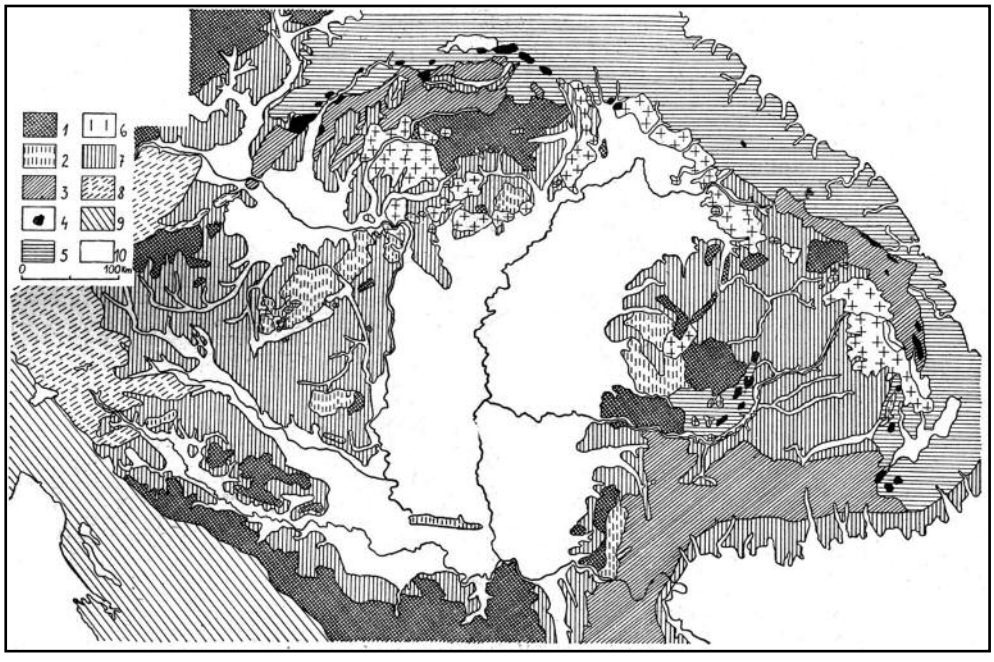

Forrás: Bulla–Mendöl 1947, Melléklet.

A két geográfus egyetemi tanár megközelítése természetesen alapvetően és lényegileg földrajzi jellegű volt, de egyértelművé tették, hogy a térség folyamatait a jövőben nem csak, sőt talán nem is elsősorban a földrajzi tényezők fogják befolyásolni. Ezzel együtt a kötet végső értékelése bizakodó: „Ahhoz, hogy a lehetőségekből még több váljék valóra, az itt lakó népek békés munkájára van szükség. A Kárpát-medence népeinek belátásától függ, hogy számíthatunk-e a békés alkotó munka tartós korszakára. Remélnünk kell, hogy a jövő a kölcsönös megértés útját egyengeti." (Bulla–Mendöl 1947, 588.)

A II. világháború utolsó időszakában, s közvetlenül utána az államok, illetve a diplomaták alapvetően az új területi szerkezet (Európa két rendszerre való megosztása) kialakításával voltak elfoglalva. A béketárgyalásokra nagy mennyiségű „hivatalos" elemzés készült, köztük területi kérdéseket is érintve.

A magyar tudomány (földrajz, történelem, közgazdaságtan, szociológia, jog stb.) részben önállóan, részben kapcsolódva a magyar béke-előkészítés munkálataihoz, csak a tudomány eszközeit használva tekinthette át a Közép-Duna-medence, a Kárpát-medence, Közép-Európa és a Dunatáj térségének és államainak helyzetét, történeti folyamatait, a két világháború közötti gazdasági folyamatait, s a háború után közvetlenül kialakult alapvető jellemzőit. Nem nagy fejlesztéspolitikai stratégiák, koncepciók stb. születtek, hanem egymás kölcsönös megismerését lehetővé tevő elemzések.

A tudomány képviselői nem számoltak azzal, hogy a korabeli Magyarország a vesztesek oldalán állt a háború befejezésekor, s azzal sem, hogy Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia már jelentős részben a „szocializmus útjára léptek" a kötet megjelenésekor, s Magyarország a többiekhez képest a Szovjetunió korabeli ítélete szerint „megkésve" haladt.

Ha a korszak meghatározó folyamatainak tartalmát vizsgáljuk, akkor a magyar tudomány képviselői által megfogalmazott együttélési, érték- és érdekközösségi keretek egyike sem volt „időszerűnek tekinthető". Ennek ellenére az elvégzett munka nem volt sem felesleges, sem pedig érdektelen. A későbbiek során – időben differenciáltan – mindegyik területi formáció kérdésköre ismét felvetődött, s nem csak Magyarországon belül.

1948 után a reálfolyamatok alapvetően nem a Dunatáj önállóságáról, belső megszervezésének lehetőségeiről, hanem a szovjet hatalmi térbe való beillesztéséről szóltak. Jugoszlávia 1948 nyarán történt kiközösítése a „szocialista táborból", majd a KGST 1949. évi megalakulása új pályára terelte az egész térséget.

A Kárpát-medence földrajzi kutatásának problematikája szempontjából fontos változást jelentett, hogy a medencefenéki új Magyarország kisebb területtel rendelkezett a Kárpát-medencében, mint az I. világháború utáni határváltozásokkal Románia. Ezzel együtt a román földrajz nem fordult teljes mellszélességgel a Kárpát-medence kutatása felé. (Az erdélyi magyar földrajz a két világháború között elsősorban Erdélyre összpontosított, csak kis mértékben Romániára, Magyarországra vagy a Kárpát-medence egészére.)

Magyarországot leszámítva, ahol megmaradt a Kárpát-medence, sőt a történelmi Magyarország kutatásának dominanciája (sok tekintetben kizárólagossága), így részben az egész magyar földrajz „történeti földrajzzá vált", az utódállamokban saját országuk új területének a kizárólagos kutatása került előtérbe. Nem vettek szinte tudomást a Kárpát-medencéről, így adva volt a magyar és a szomszédos országok földrajzi kutatásainak az ütközése. (A magyar földrajz a két világháború közötti időszakban azért is maradt meg a Kárpát-medence kutatásánál, mert úgy vélte, hogy a földrajzi determinizmus egyfajta szemlélete alapján a Kárpát-medence egysége tudományos igazolást adhat a történelmi Magyarország visszaállítására is.)

A szomszédos országok földrajzi kutatásait úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a saját országuk területét kutatva a részben a Kárpát-medencében is kutattak, de a részek nem kapcsolódtak össze. Az Államtudományi Intézet kutatásait és kartográfiai feldolgozásaitól eltekintve a magyar földrajztudomány sem tett lényegi lépéseket a szomszédos országok kutatási eredményeinek nagytérségi integrálására, a Kárpát-medencei szintézis elkészítésére. A magyar földrajztudomány folyamatosan nyomon követte a szomszédos országokban folyó kutatásokat, ismerte azok legfontosabb eredményeit. (Elég végignéznünk a Földrajzi Közlemények két világháború közötti évfolyamainak könyvismertetéseit.)

A Szovjetunió a Kárpátalja (számukra Kárpátokon túli terület) megszerzésével nem csak hatalmi, politikai, katonai, de államterületi jelleggel is a földrajzi értelemben vett Kárpát-medence részévé vált. Kárpátalja stratégiai szempontból fontos volt számára, de az államterület egésze szempontjából egy kis periferikus területként kezelték.

1947-ben még megjelenhetett Bulla Béla és Mendöl Tibor nagy összefoglaló műve a Kárpát-medencéről, de utána a magyar kutatások is elsődlegesen a trianoni országhatárok keretei közé szorultak. (Ez megmutatkozott a természeti földrajzban is, a társadalmi-gazdasági földrajzban még élesebb volt ez a hatás.)

A II. világháború után a „Köztes Európa" nagytérségi besorolása ideológiai tartalmat kapott. A „Kelet-Európa", majd a „Kelet-Közép-Európa", a „Közép-Kelet-Európa" elnevezések, és változó területi lehatárolásuk (keleten és nyugaton egyaránt) azt jelentette, hogy a földrajztudomány nem tud elszakadni az új hatalmi realitásoktól.

Az I. világháború után megkezdődött földrajzi „névcserék” (magyar elnevezésről az utódállami nevezéktanra való teljes áttérés) ebben az időszakban ment végbe. Minden országban a központi (fővárosi térszemlélet vált uralkodóvá a névadás során.)

A földrajzi szemlélet alapja a korszak döntő részében az állam, illetve az államterület. A korabeli éles ideológiai viták (tájvita, rayonvita) arra vezette a kutatást, hogy a legkényelmesebb az állammal foglalkozni, hiszen annak ismert határai vannak, így „objektív” kiinduló pontokat nyújt.

Volt együttműködés a különböző szocialista országok akadémiai földrajzi intézetei, egyetemi tanszékei között, de a közös kutatásoknak nem vált célterületévé érdemben a Kárpát-medence, mint egész. (A természeti földrajz, a környezetvédelem, a hidrogeográfia területén az együttműködésekben van jele a közös szemléletnek.)

1968-ban Európa földrajzának a publikálása (Marosi–Sárfalvi 1968) tette lehetővé természetföldrajzi tekintetben a Kárpátok és a Kárpát-medence, társadalom-földrajzi területen Közép-Európa kutatásának részbeni „rehabilitációját”.

A korszakban részlegesen elindult ugyan a természeti földrajzi területen az államhatároktól elszakadó szemlélet fejlődése (hidrogeográfia, biogeográfia, talajföldrajz, szerkezettan stb.), de a tájak lehatárolása államhatárkötött maradt.

A nyugati kutatók szemléletét természeti földrajzi tekintetben a nagyobb nyitottság, társadalom- és politikai földrajzi szempontból alapvetően a „vasfüggöny egységesítő jellege” határozta meg sokáig a térség egészét illetően. G. W. Hoffman alapvető, amerikai szemléletet formáló, Európa általános és regionális struktúráit feldolgozó monográfiája 1953-tól 1983-ig öt kiadást élt meg. „Kelet-Európa” a szocialista kis országokat foglalta elemzési egységbe, a Szovjetunió önálló kategóriát képezett. Számára a „Pannonian Basin” a természeti tájstruktúra egyik mezoszintjeként fogalmazódott meg.

Minden országban mindenki a maga rendszerváltását éli meg. (Térközösségi szemléletek és térközösség-vállalási kategóriák vitái)

A rendszerváltások után nem csak új államok alakultak, hanem természetes módon sok tekintetben újrarendeződött az új államok térszemlélete, sőt földrajzi névanyaga is. Az ENSZ Földrajzi Nevek Szakértői Bizottsága Kelet-Közép- és Délkelet-európai Szekciója (UNGEGN ECSEED) 2011 februárjában Zágrábban tartotta 20. ülését, s azon még mindig lényegi téma volt a térség, a települések földrajzi neveinek egységes használata, illetve értelmezése. A többes nevezéktan és többes térszemlélet valójában történelmi öröksége a szélesebb értelemben vett térségnek, de szinte minden állam igyekszik az államnyelv kizárólagosságát biztosítani a földrajzi nevek tekintetében.

A nemzetközi színtéren a földrajzi oktatás, s a tananyagok összehangolásának kérdésköre folyamatosan jelen van, a 2011-től megjelenő „Review of International Geographical Education Online-Rigeo”[36] az egyik jelentős képviselője és szereplője a folyamatnak. Nem csak Közép-Európában vagy a Kárpát-medencében jelentkeznek problémák e tekintetben, hanem nagyon széles körben.

36 www.rigeo.org

A társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokban egyszerre jelent meg 2004-től az európai uniós téridea és területfejlesztési-programozási térszemlélet, a Kárpát-medence területéből részesülő államok közötti két- és sokoldalú viszony, a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésének kérdésköre, s ezek mellett, de korántsem csak ezek alatt a magyar–magyar kapcsolatok alrendszere is.

Magyarország

Magyarország esetében az államterület és államhatár nem változott meg a rendszerváltáskor, de a rendszerváltás folyamatában, majd később az átalakulási időszakban szinte folyamatosan változott az ország szomszédsági környezete, a szomszédos országokhoz való viszonya. Az alapvető változás abban fogalmazható meg, hogy a magyar társadalom felszabadult a trianoni hallgatás kényszere alól, s nagyon sok irányban fogalmazódtak meg Trianon kezelésének lehetséges útjai.

A tudományos rendszerváltás kezdetei az 1980-as évekre nyúlnak vissza Magyarországon. A Szegeden megjelenő Tiszatáj és a Baján kiadott Dunatáj (1980–1995) tudományos és művészeti folyóiratok „táji szemléletben foglalkoztak fontos kérdésekkel". Különösen a Tiszatáj vált országos jelentőségű kiadvánnyá.

Magyarország esetében a rendszerváltás meghozta a földrajzi kutatás szabadságát is, s ez sok tekintetben magával hozta a Kárpát-medence kutatásának újjászületését, majd nagymértékű kibővülését. Egyszerre jelent meg a természeti, a történeti, a társadalmi, az etnikai és a politikai földrajzi kutatások új vonulata. Különösen a magyar etnikumra és a magyar kisebbségekre vonatkozó kutatások jelentettek újdonságot (Kocsis–Kocsiné Hódosi 1988). A történeti földrajzi kutatások új „nyitányát" Frisnyák S. 1990-ben megjelent Magyarország történeti földrajza jelentette, melynek a címlapján először jelent meg ismét a két világháború közötti időszak „mindennapi ábrája", a történelmi Magyarország kontúrja, s benne a trianoni ország területe.[37]

Az 1989–1990 évi rendszerváltás közben és után több érdemi lehetőség állt a magyar földrajztudomány és szélesebb értelemben a magyar társadalom előtt szűkebb térszemlélete újraformálásakor:

– visszatér a két világháború közötti időszakhoz, amikor Magyarország (területi) fogalmán elsődlegesen a történelmi Magyarországot értették (erre volt példa Frisnyák Sándor történeti földrajzi munkája);

– avagy szintén visszatér, de Bulla Béla és Mendöl Tibor 1947-es koncepciójához, s azt mondja, hogy a Kárpát-medence a magyarság szűkebb értelemben vett földrajzi környezete, s azt kimondatlanul azonosítja a történeti Magyarországgal;

– a Közép-Duna-medence válik a magyar térszemlélet meghatározó kategóriájává;

– Közép-Európa válik a magyarság legszűkebb szomszédsági környezetét megjelenítő térkategóriává.

A magyar földrajztudomány és a magyar társadalom mindegyik irányba elindult, mindmáig vannak példák minden megközelítésre (sőt a direkt módon vállalt „Nagymagyar-

37 A kötet címlapja a két világháború közötti időszak megoldásaira emlékeztet.

ország"-ra is, s nem csak internetes anyagokban, hanem az e címen publikált folyóiratban is.

A politikai térszemlélet, a „térközösség-vállalási" folyamatok változásainak sajátosságai a rendszerváltás után a tekintetben bonyolódtak, hogy a szabadság (sőt a szabadosság) szinte minden területen és minden, egymással versengő politikai pártban (csoportban) megjelent. Általában a konzervatív (nacionalista) erők tértek vissza leginkább a „hagyományokhoz", a korábbi nagyállami múlthoz, de a közelmúlt szocialista föderációi a baloldaliak számára kínáltak nosztalgiás élményeket.

Az 1988-tól megjelenő új politikai szerveződések új módon fogalmazták meg szomszédsági szemléletüket, illetve tettek kísérleteket a politikai térközösség megfogalmazására. A felerősödő politikai folyamatokban elsősorban Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, euro-atlanti térség stb. jelent meg valamiféle viszonyító térkategóriaként, nem pedig a Kárpát-medence.

A rendszerváltáskor demokratikusan megválasztott Antall József kormányfő és kormánya a nagy nyilvánosság előtt a „Közép-Európa a térközösségünk alapkerete" jegyében és szellemében jelent meg. Elhangzott ugyan a „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke" megfogalmazás, de ha az Antall József Baráti Társaság adatbázisa alapján teljes körűen áttekintjük Antall József politikai munkásságát, parlamenti beszédeit, felszólalásait,[38] akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy nem igazán favorizálta a Kárpát-medence fogalom használatát.

A kérdéskör összetettségére talán a leginkább szemléletes példa a Nahimi Péter főszerkesztésében megjelent kötet (Nahimi [főszerk.] 1992). A kötet címében vállaltan a Kárpát-medence esélyeiről és reményeiről szól, címlapján a Kárpát-medence „csonka térképe" szerepel, az összegyűjtött előadások, tanulmányok, nyilatkozatok, elemzések szövegéből pedig „csak" a Kárpát-medence hiányzik érdemben. Mind a kormányzat képviselői, mind a határon túli magyar személyiségek feltehetően tudatosan kerülték a térkategória megnevezését, bár Szőcs Géza és Duray Miklós megjelenítette azt. A „szomszédos országok" kifejezés gyakran előfordul, s ennek tükrében érthető, hogy elsősorban „Közép-Európa" jelent meg a legkisebb szomszédsági térként.

Az 1996-ban elfogadott LIII. törvény „A természet védelméről" mintegy „beemelte" ismét a magyar törvénykezésbe a Kárpát-medence fogalmát, majd a 2000. évi I. törvény az államalapításról és a Szent Koronáról tovább mélyítette a fogalomhasználatot. (Ez azt is jelenti, hogy mind a baloldali, mind pedig a jobboldalinak mondott kormányok számára elfogadható volt a Kárpát-medence fogalma, illetve törvényben való megjelenítése.)

Hajdú-Moharos József és Hevesi Attila 1997-ben a Kárpát–pannon térség tájtagolásának átfogó áttekintésére tettek kísérletet, s szerkesztették meg a tájak rendszerét bemutató térképüket (1.1.19 ábra). Hevesi Attila a földrajztudomány részéről 2001-ben tekintette át a térfogalom történetileg változó problematikáját, s összegezte átfogó módon a Kárpát-medence új koncepcióját, s dolgozta ki a tájak új tagolását, nagyrészt magyar nyelvi megközelítésben, de több esetben az érintett szomszédos államok nevezéktanával párhuzamosítva (Hevesi 2001).

38 http://www.antalljozsef.hu

1.1.19 ábra: A Kárpát-pannon térség táji tagolása

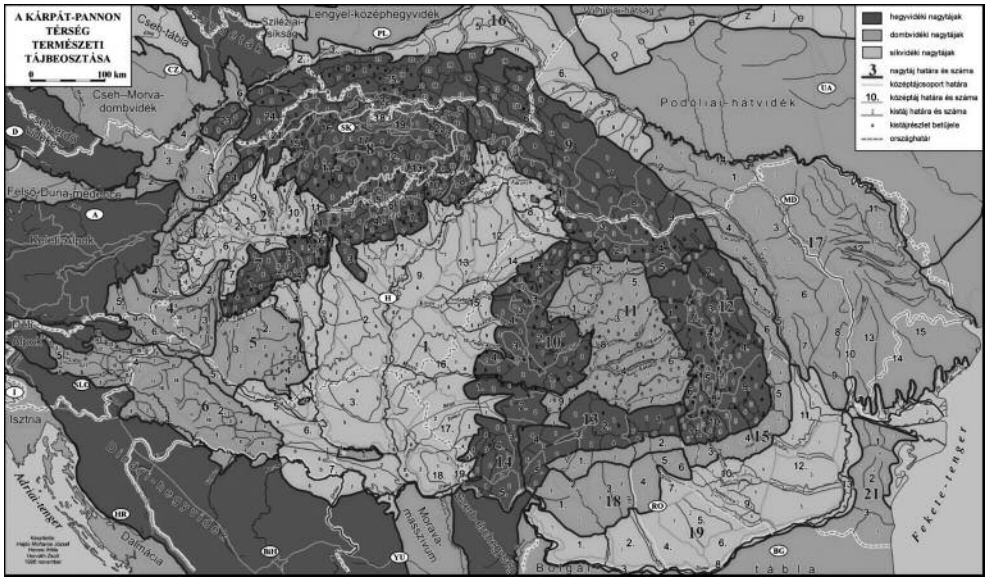

Forrás: Karácsony (szerk.) 2010, Melléklet.

Ismét megjelent az a morfológiai vita, hogy a medencefenék és a hegységperem együtt jelenti, képezi-e a medencét, avagy két külön nagytájról van szó. A magunk részéről – nem a szerzők által többször említett tudatlanságból – elméleti és gyakorlati megfontolásokból a medencefenék és a hegységperem egysége mellett foglaltunk és foglalunk állást. (Minden fogalmilag és ténylegesen medencének nevezett – úszó, keresztelő stb. – képződménynek van feneke, oldala, pereme, s attól medence.)

Az elmúlt több mint két évtizedben lényegében fokozatosan meghatározó tendenciává a Kárpát-medence felvállalása vált mind a földrajztudományban, mind pedig a szélesebb értelemben vett társadalmi közegben. A földrajztudomány vállalását leginkább a Dövényi Zoltán által szerkesztett, 2012-ben megjelent Kárpát-medence földrajza összegzi.[39]

A térkategória nem csak a földrajztudományban, hanem a politikai közbeszédben is növekvő szerepet kapott, majd bizonyos értelemben megindult szervezeti integráló térkategóriaként való hasznosítása is. Nem véletlen, hogy Magyarország európai uniós csatlakozása után jött létre 2004. szeptember 10-én a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma (KMKF). A KMKF elsődleges célja és feladata az volt, hogy folyamatosan átgondolja az új helyzet adta lehetőségeket. (Kívülről azért támadták a szerveződést, mert Kárpát-medencei Magyar Parlamentnek tekintették.)

A szomszédos államokban gyanakvást keltett a térfogalom ismételt magyarországi előtérbe kerülése. Lényegében egyetlen szomszédos ország tudományos szemléletében sem azonosultak a térkategóriával. A politikai szereplők különösen Szlovákiában adtak hangot a térkategória elutasításának.

39 A kötet alapvetően földrajzi jellegű maradt, direkt politikai vonatkozások nem jelentek meg benne.

A szépirodalmi és tudományos kutatások szintjén „Európa”[40] és „Közép-Európa”[41] is erőteljesen jelen volt

A 2011. április 18-án elfogadott új magyar alaptörvény a Nemzeti Hitvallásban megfogalmazta: „…a Kárpát-medence természet adta és ember által alkotta értékeit megóvjuk és ápoljuk.” Az alaptörvény e tekintetben nem a mai Magyarországra, nem is a történetire, hanem a természeti nagytájra utal. (Hogy az országhatárokon kívül ki milyen asszociációkat érez e kitétellel szemben, az izgalmas kérdés.)

Ha áttekintjük a 2015-ben hatályos magyar jogszabályokban előforduló ország-, valamint területi megnevezéseket, illetve földrajzi kategóriákat, akkor sajátos dolgok derülnek ki:

– Teljesen természetesnek kell vennünk, hogy Magyarországot leszámítva az Európai Unió jelenik meg a legtöbbször (1345) a Hatályos Jogszabályok Gyűjteményében.[42]

– Az érintett kategóriák közül: Közép-Európa 30, Kelet-Európa 22, Kelet-Közép-Európa 16 alkalommal kerül említésre anélkül, hogy pontosan lehatárolnák a kategóriák területét.

– A Kárpát-medence 30, Pannónia 29, a Duna-medence 9, a Közép-Duna-medence 1, a Pannon-medence 2 alkalommal jelenik meg.

– A Kárpát-medence nagyszerkezeti lehatárolása szempontjából meghatározó három hegységrendszer közül a Kárpátok 13, az Alpok 7, a Dinári-hegység 3 alkalommal van jelen a hatályos magyar joganyagban.

– A medence-központi és történelmi magyar térszemlélet és nevezéktan legfontosabb egységei közül a Felvidék 9, Erdély 7, a Délvidék 3 alkalommal tűnik fel.

– Az ország nagy folyói közül a Duna (391), a Tisza (190), a Dráva (98) megjelenéssel emelkedik ki, míg a Balaton 239 említéssel szintén jelen van a joganyagban.

A Magyarország és szomszédjai egy részének uniós csatlakozásakor a Kárpát-medence területe az egyik államterületileg leginkább felszabdalt egységnek volt tekinthető Európában (1.1.20 ábra). A medencében területileg jelen lévő, érdekelt államok eltérő módon voltak jelen, de mindegyik fővárosból sajátosan tekintettek az alvízi Magyarországgal közös határaikra.

Szlovákia

A Cseh és Szlovák Köztársaság föderatív rendszerében a belső (cseh, szlovák) területi kérdések 1968 után kaptak nagyobb jelentőséget. A „bársonyos forradalom” megdöntötte a korábbi, sok tekintetben ortodox kommunista rendszert.

A rendszerváltások után kialakult a három visegrádi ország (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) államközi együttműködése, de ez az együttműködés nem vált strukturális jelentőségűvé. (Ezt már Csehszlovákia szétválása is mutatja, hogy részben csak elfedte a valós problémákat.)

40 Az Európai Utas című folyóirat az európaiság és az európai gondolat letéteményese kívánt lenni.

41 A Gulyás László vezetésével Szegeden létrejött Közép-Európa műhely konferencia és kiadványsorozat alapvetően a volt Osztrák–Magyar Monarchiát tekinti a földrajzi térség meghatározó magjának.

42 A gyűjtemény által nyújtott keresési lehetőséget kihasználva minden kategóriára egységesen 2015. május 7-én végeztük a kutatást, illetve a letöltést.

1.1.20 ábra: Magyarország szomszédsági környezete, 2005

Hajdú (szerk.) 2005.

Csehszlovákiában a tagköztársaságok közti viták kiéleződtek, ezek fejleményeként Szlovákia 1993. január 1-jén, békés úton vált ismét önálló állammá. Hiába fekszik Szlovákia teljes területével a Kárpát-medencén belül, ez nem írta felül a politikai megfontolásokat, a térkategória visszautasítását illetően. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy Szlovákia a „szuverenitás-tudat" csorbulása nélkül, önmagára nézve nem igazán fogadhatja el azt a magyar, Kárpát-medence központi, budapesti stb. térszemléletet, hogy „Felvidék" lenne. Ha másként akarunk fogalmazni, akkor azt mondhatjuk, hogy: visegrádi térközösség – igen Magyarországgal, Kárpát-medencei térközösség vállalásról pedig szó sem lehet.

Szlovákiában a szlovák és a magyar közösségek belső térszemlélete eltér egymástól Ezek a térszemléleti eltérések alapvetően kulturális és nemzeti jellegűek. A szlovákiai magyarság budapesti központtal néz az országra. A szlovákiai politikai elitben a magyar anyanyelvű politikusok a magyar térszemléletnek megfelelően folyamatosan használták és használják a Kárpát-medence térkategóriát, sőt a Felvidék kategóriát is.

Egyetlen más ország vonatkozásában sem vált olyan élessé a térkategória-vita, mint Szlovákiával. Rober Fico hivatalban lévő miniszterelnökként fejtette ki, mintegy irányt mutatva minden szlovák számára, hogy Szlovákia nem része a Kárpát-medencének, s ilyen térkategória csak a magyar területi revizionizmust szolgálhatja.[43]

43 http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/162028-exvelvyslanec-markus-dialog-orban-s-ficom-nepredstavitelne/

Ukrajna

Ukrajna a Szovjetunió összeomlásakor vált függetlenné (1991. december), s függetlenné válásától kezdve jelentős külső és belső térpolitikai kérdésekkel küzd. Az ország keleti területein egy tömbben élő, az ország más vidékein számottevő tényezőként jelen lévő orosz ajkú lakosság természetesen megőrizte orosz kultúráját, nyelvét és Moszkva-központú térszemléletét.

A történetileg kialakult struktúrák következtében Ukrajna nagytérségi ütközőzónává vált a Nyugat és Oroszország között. A változó eredményű „sakkjátszmában" az ország elkötelezettségei csak időszakosnak bizonyultak mindkét irányban.

A 2014–2015 közötti időszak az ország területi egységének, avagy megosztásának, megcsonkításának kérdéskörét is felvetette. Alapvetően orosz–ukrán ellentétekről van szó, de a magyar–ukrán államközi viszony is ellentmondásosan alakult. A Kárpátalján nem alakult ki jelentős elszakadási mozgalom, de magyar közszereplők nyilatkozatai sajátos kérdéseket vetettek fel 2014-ben és 2015-ben is.

Románia

Romániában véres belső forradalom vetett véget a kommunista rendszernek 1989 karácsonyán. A belső rendszerváltás folyamata elhúzódott, a magyar kisebbség problémái szélsőséges keretek között jelentek meg a bonyolult folyamatban (Marosvásárhely, 1990 tavasza). A román többség és a magyar kisebbség viszonya alapvetően nem a területi kérdések miatt éleződött ki, Erdélyben sem alakult ki szeparatista politikai mozgalom.

A belső egyéni szabadságjogok biztosítása, a kollektív jogok és a területi autonómia elutasítása együttesen jelent meg a romániai magyarság számára. Az RMDSZ kormányzati, avagy ellenzéki pozíciója a belső helyzet mellett az államközi kapcsolatokban is megjelent.

A Kárpát-medence kérdése nem vált direkt államközi viták részévé, hiszen Románia irányában főleg nem a Kárpát-medence jelent bonyolult kérdéskört, hanem Erdély, s ennek a nagyrégiónak a magyar és román földrajzi értelmezése ugyanaz.

Szerbia

Jugoszlávia 1980 utáni válsága, majd az 1991-ben megindult véres szétesése a volt tagállamokban eltérő jellegű és tartalmú rendszerváltásokat eredményezett. A leginkább elhúzódó rendszerváltás Szerbiában figyelhető meg, hiszen lényegében 2000-ig poszt-kommunista struktúrával jellemezhetjük a viszonyokat.

A szerb területi gondolkodásban a „volt Jugoszlávia" dominanciája jelenik meg, kevéssé érdekelte őket a Kárpát-medence kérdésköre. A magyar–szerb viszony Szerbia uniós csatlakozási törekvéseivel párhuzamosan történeti léptékkel javult. Olyan történelmi görcsök feloldása kezdődött meg, mint az 1941–1946 közötti események.

A szerbiai magyarság helyzete a Vajdaság területi autonómiáján belül rendezettnek tekinthető, eljutott a kulturális autonómia viszonylag széles lehetőségéig.

Horvátország

Horvátország véres polgárháborúban és elhúzódó területi bizonytalanságokkal vált ki Jugoszláviából. Ebben a kiválási folyamatban 1991-ben Magyarország fegyverekkel is támogatta a horvátokat.

1991 után a horvát területi szemléletet és politikát két elem határozta meg:

– a tudatos, részben 19. századi jellegű nemzetállam-építés, annak minden egyoldalúságával;

– a korábbi tagköztársaság területi egységének a helyreállítása, ami végül csak 1998-ban sikerült.

Horvátországnak nem csak Szerbiával, de Szlovéniával kapcsolatban is voltak területi vitái. Magyarország irányába ilyen törekvések nem jelentek meg, a Kárpát-medence magyar hangsúlyozása nem érte el a horvát politikai elit területi ingerküszöbét. A kérdéskör megmaradt a tudomány berkein belül.

Szlovénia

Szlovénia egy rövid (tíznapos) háborúban szakadt el Jugoszláviától. A korábban legfejlettebb, leginkább nyugatias délszláv terület sajátos megoldásokat alkalmazott a rendszerváltás folyamataiban. Több korábbi elemet megőrzött, az új piacgazdasági folyamatokat szakaszosan szélesítette.

Szlovéniának Horvátországgal tengeri területi vitája, Olaszországgal kapcsolatban jóvátételi vitája volt. Magyarország irányába semmilyen területi vita nem alakult ki. A kis lélekszámú magyar kisebbség helyzete rendezett az országban. Inkább tényeleges összekötő kapcsot jelentenek, semmint viták forrását. A két ország közötti kapcsolatok rendezettek voltak az elmúlt negyedszázadban.

A Kárpát-medence fogalma érdemben nem jelent meg a két ország és a két politikai elit között vitakérdésként.

Ausztria

Ausztria sok tekintetben „előkelő idegenként” követte a szomszédságában végbemenő változásokat. Igaz, hogy a szlovéniai háború rövid időszakában veszélyeztetve érezte magát, de ez csak rövid ideig tartott.

A magyar–osztrák viszony lényegében az 1970-es évektől kezdve rendezett volt, a vasfüggöny lebontása politikai tekintetben jelentős támogatásban részesült az osztrákok részéről, tömeges következményeivel (óriási magyar bevásárlóturizmus, ingázás stb.) már nem mindenki volt elégedett. A Kárpát-medence kérdésköre nem érintette meg az osztrák politikai életet.

Egészében véve a Kárpát-medence nem vált az együtt élő népek közös tértudatának a hordozójává, a Kárpátok tekintetében elindult ez a folyamat. 2003. május 22-én Kijevben keretegyezményt írtak alá (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Ukrajna) a „Kárpátok védelméről és a fenntartható fejlesztéséről”. A „Kárpátok Egyezmény” bázisán, részben az Európai Unió finanszírozásában jelentős kutatások kezdődtek a térség egészének egységes metodika alapján való feltárása érdekében. A kuta-

tás, a környezetvédelem, a gazdaságfejlesztés, a lakosság települési környezetének átfogó javítása egyaránt szerepet kap a Kárpátok-projekt végrehajtása során.

A kettős térszemlélet és nevezéktan miatt fontos a nemzeti-nemzetiségi arányok számbavétele:

– A 2011. évi népszámlálásokkor mintegy 25,7 millió ember élt a szűkebb értelemben vett Kárpát-medencében, s mintegy 10,4 millióan (40,5%) vallották magukat magyarnak.

– Magyarországon az összlakosság (9,937 millió fő) 83,7%-a (8,314 millió fő) vallotta magát magyarnak.

– Erdély lakosságszáma a román népszámlálás szerint 6,5 millió fő volt, s ennek 18,9%-a (1,225 millió fő) vallotta magát magyarnak.

– Szlovákia lakosságszáma 5,397 millió fő volt, s ennek 8,5%-a (459 ezer fő) volt magyar.

– A szerbiai Vajdaság lélekszáma a 2 millió fős határ alá csökkent, s ezek közül 251 ezer (13%) ember vallotta magát magyarnak,

– Az Ukrajnához tartozó Kárpátalja 1,255 millió lakossal rendelkezett, ebből mintegy 152 ezer mondta magát magyarnak,

– Horvátország magyar nemzetiségű lakossága gyorsan csökken, 2011-ben már csak 14 ezren vallották magukat magyarnak, 2001-ben még csaknem 17 ezren.

– Szlovénia és Ausztria őshonos magyarsága jelképes nagyságrendűvé vált. Ausztria rendszerváltás utáni „új magyarsága" jelentős lélekszámú, de más elbírálás alá esik.

Van-e önálló helye a Kárpát-medencének az Európai Unió területfejlesztési politikájában?

1995-től kezdve, Ausztria belépésével, megkezdődött a földrajzi értelemben vett Kárpát-medence különböző területeinek csatlakozása, beilleszkedése az Európai Unió keretei közé. Ez a folyamat 2004-ben erőteljesen kibővült. Magyarország, Szlovákia, Szlovénia csatlakozásával, majd 2007-ben Románia belépésével a medence területének döntő része az EU keretei közé került. Horvátország 2013-as teljes jogú csatlakozásával már csak a szerbiai és az ukrajnai Kárpát-medencéhez tartozó részek maradtak „kívülállóak".

A regionális politika szükségszerűen jelent meg az EU közösségi politikái között, s mindenkor egybekapcsolódott a tagállami kör és területi bővítéssel. A különböző programozási időszakokban az EU némileg eltérő fejlesztési politikát és gyakorlatot folytatott (European Commission: History of the Community Regional Policy).

1975-ben életre hívták az Európai Regionális Fejlesztési Alapot, mely meghatározó szerepet kapott a területi folyamatok kezelésében. Az EU 1992-től elmélyítette a regionális politikát, létrejöttek a strukturális alapok, a kohéziós alap, s megalakult a Régiók Bizottsága. A két alap 1993–1999 között jelentős pénzügyi támogatásban részesült. A kiemelt célok között jelentős szerepet kapott a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, a környezetvédelemmel kapcsolatos projektek finanszírozása.

Nem az EU keretei között, de annak részvételével és támogatásával jött létre 1991-ben az „Alpok Konvenció". A hegység területén nyolc állam osztozik, s közvetlenül mintegy 14–15 millió ember él a hegyvidéki területeken. A projekt alapvetően környezetvédelmi indíttatású volt, de fokozatosan szélesebb kérdésekre is kiterjedt az együttműködés.

1989-ben elindult az INTERREG kezdeményezés. Az EU különböző területi szinteken, illetve területközi kapcsolatrendszerekben kívánta elősegíteni a területi fejlődést és kohéziót. A regionális politikában így jelentős szerepet kaptak az államhatárokon átnyúló (CBC) programok, az államokat strukturálisan átlépők (transznacionális programok), valamint a szűkebb értelemben vett interregionális, a régiók közötti kapcsolatok tudatos építése.

Az EU 1995-ben – Ausztria csatlakozásával – „lépett be" a Kárpát-medencébe. Ausztria csatlakozására egy programozási időszak közben került sor, így a már kialakult célok, pénzügyi struktúrák keretébe illeszkedtek be az országot érintő fejlesztések. Burgenland kiemelt pénzügyi támogatásban részsült 1994–1999 között. Az EU Nyugat-Magyarország és Nyugat-Szlovákia irányába fejtett ki gazdasági és intézményes hatásokat, fogalmazott meg és támogatott fejlesztési célokat. Az együttműködés elsődlegesen államhatárokon átnyúló kapcsolatok és struktúrák fejlesztésére irányult.

Lényegében az „Alpok Konvenció" példáján 2003 májusában, hét érintett ország részvételével jött létre a „Kárpátok Konvenció" (Egyezmény a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlődéséről). Az egyezmény elsősorban a hegyvidéket öleli fel, nem terjed ki teljesen a medencére, azt nem is nevesíti.

2004 májusától Magyarország, Szlovákia és Szlovénia, majd Románia 2007. évi csatlakozásával a Kárpát-medence nagyobb része az EU területének részévé vált. Ettől az időponttól kezdve az új tagállamok maguk is formálóivá és megvalósítóivá váltak a regionális politikának. 2000–2006 között, (különösen 2004 után) Magyarország, Szlovákia és Szlovénia jelentős támogatásokban részesült a strukturális alapokból.

A Kárpát-medence, illetve az új tagok szempontjából a 2000–2006 közötti időszak egyik leglényegesebb területpolitikai folyamata az INTERREG III B (CADSES) volt. A CADSES 18 ország, illetve egyes országokból csak régiók transznacionális együttműködése volt. A Kárpát-medence bekapcsolódott területei beintegrálódtak egy hatalmas térbe, azon belül nem képeztek semmilyen tekintetben önálló részintegrációt.

A szomszédsági és a határokon átnyúló területi politikai folyamatok szempontjából meghatározó jelentőségű kérdés, hogy Magyarország sok tekintetben „államhatárokra vetett ország". Az ország és a szomszédság egy részének EU csatlakozásakor az ország határai körül eltérő „EU státuszú" területek éltek. Magyarország számára az államhatárokon átnyúló kapcsolatok kiemelt fejlesztése elemi célként jelent meg.

A 2007–2013 közötti programozási időszak egészére vonatkozóan már egységes szemléletben jelenítette meg fejlesztési politikáját.

Az EU területi szemléletében és kohéziós politikájában egyszerre jelent meg a 2007-2013 közötti programozási időszakban:

– a nemzeti szintű területi fejlesztések támogatása, az egyes országokon belüli sajátos adottságokkal rendelkező területek felzárkóztatásának támogatása;

– az államhatárokon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének programja, melynek keretei között 2007–2013 között a magyar határtérségek kivétel nélkül bekapcsolódhattak valamilyen módon és mértékben a pályázati és fejlesztési folyamatokba,

– a transznacionális programok, melynek során a korábbi hatalmas CADSES térséget kettéosztották, s ennek következményeként és eredményeként Magyarország egyszerre vált részévé a „Közép-Európa" és a „Délkelet-Európa" programozási és projekttérnek.

„Brüsszelből nézvést" a Kárpát-medence területe potenciálisan a Délkelet-Európa nagytér keretei között jelenhet meg egészként. (Különösen fontos a továbbiakra nézve Horvátország EU-csatlakozásának megtörténte, Szerbia tagjelölti státuszának megszerzése.)

A Kárpát-medence és a nagytáji együttműködés számára alapvető feladatokat, s egyben lehetőségeket jelent az EU Víz Keretirányelv (2000/60/EK), mely 2000 decemberében lépett hatályba. Az EU VKI legfontosabb célja, hogy 2015-re „jó állapotba" kerüljenek mind a felszíni, mind pedig a felszín alatti vizek. (A mellékelt térképen a Kárpát-medence területe nem jelent meg egységes vízgyűjtőként).

Bár az EU VKI még Magyarország csatlakozása előtt került elfogadásra, mindenben megfelel az ország legátfogóbb érdekeinek, hiszen a Duna teljes vízgyűjtőjének „rendbe hozása" éppen úgy érinti, mint a Közép-Duna-medence vizeinek átfogó javítása (www.vizeink.hu).

Magyarország – érdekeit felismerve – jelentős szerepet játszott az EUDRS előkészítésében és a féléves EU-elnökség időszakában az elfogadtatásában. A Duna-térség lehet a Kárpát-medence (Közép-Duna-medence) európai integrálásának egyik lényegi eleme, különösen, ha hosszú távon fennmarad a kiemelt jellege.[44] Az EUDRS nem a folyóról, hanem a folyó által összekapcsolt területekről szól (1.1.21 ábra).

1.1.21 ábra: Az Európai Unió Duna stratégia projektterülete

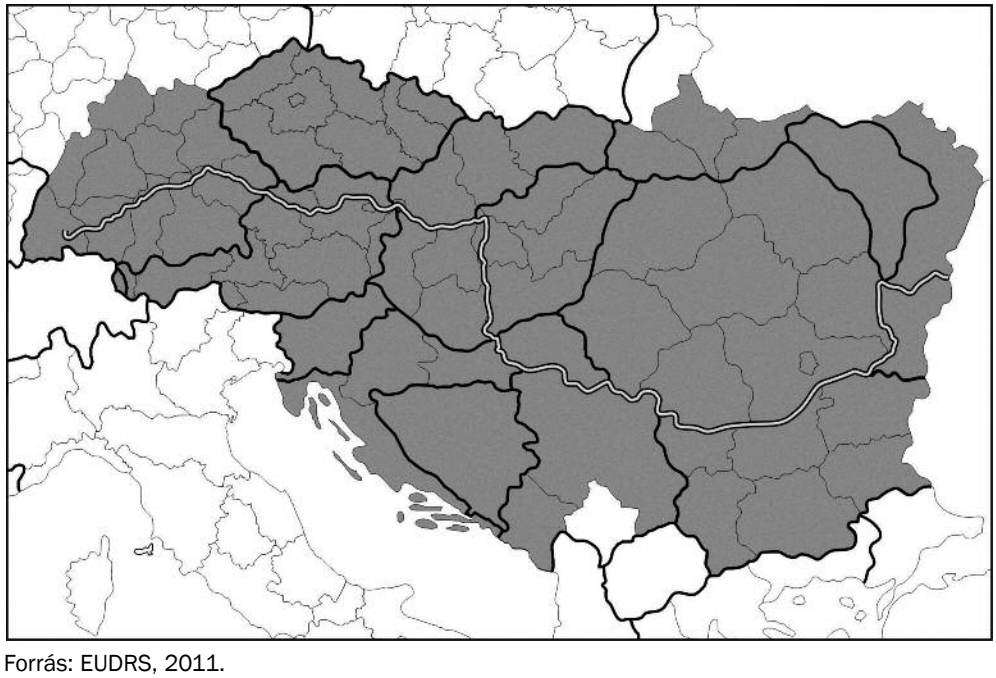

Forrás: EUDRS, 2011.

44 Hardi Tamás (2012) áttekintésében szinte mindenre kiterjedően érintette a Duna történetileg változó szerepét, a DRS stratégia területi fejlődést befolyásoló potenciális lehetőségeit.

Összegzés

A földrajztudomány történetileg változó felfogása, koncepcióinak átrendeződése kivétel nélkül megjelenik a Kárpát-medence összefüggésében is. A korszakonként változó megismerési folyamathoz mindenkor érdekek és értékek kapcsolódtak. A legfontosabb hatással az állam bírt, nem csak a kutatások támogatása révén, hanem oktatási elvárásaival is.

A különböző népek földrajzi tudása, a kollektíven és egyénileg megélt földrajzi tér abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy milyen közösségi legitimációja alakul ki egy-egy térkategóriának, meghatározott térfogalomnak. Valójában a földrajzi terek jelentős részben térközösség-vállalási problémát hordoztak és hordoznak ma is. Mely nép, nemzet kivel vállal térközösséget, s kivel nem szeretne más domináns térfelfogása „alatt", az általa meghatározott keretek között élni, szerepelni. Ez vonatkozhat a földrajzi kutatásra, oktatásra, propagandára, közbeszédre stb.

A magyar tájföldrajz és a politikai tér közötti kapcsolatok alakulásának és fejlődésének szakaszait áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a földrajztudomány részben a közgondolkodás és a köznyelv differenciálatlan „táj" fogalmát használta kezdetben, majd a nemzetközi földrajztudományban végbement fejlődés eredményeként a táj fokozatosan földrajztudományi tartalommal töltődött meg. Kezdetben elsősorban természeti földrajzi kategóriaként szerepelt, majd pedig – részben a francia emberföldrajz hatására, részben pedig az I. világháborús veszteségek következtében – politikai, közigazgatási tartalommal töltődött meg.

A táj-állam, az állam-táj kölcsönviszonyának és kölcsönhatásának megragadása és elemzése részben elméleti problematikaként, elsősorban azonban a magyar állam és a Kárpát-medence egymáshoz való kapcsolódásának problematikájaként jelent meg a magyar földrajztudományban. Az I. világháború után a magyar földrajztudományban erősödött az a felfogás, hogy nem a földrajztudománynak kell igazodnia a politikai, közigazgatási beosztáshoz, hanem a közigazgatási beosztást kell a földrajztudomány objektív térkategóriájára, a természetes életegységre, a tájra, illetve a tájak hierarchiájára alapozni.

Az 1918-as világháborús vereség után a magyar tájföldrajz szembetalálta magát több alapkérdéssel: ha megszűnt a Kárpát-medence és a történelmi magyar állam területi egysége és egybeesése, akkor az új államhatárok között hogyan lehet lehatárolni a természeti nagytájakat, közép- és kistájakat, ha az ország (az új államterület) nem természeti földrajzi egység többé. Az új állam határain belüli területeket lehet-e természeti földrajzi táji mivoltukban megragadni, illetve szemlélni. Milyen formában létezhetnek egy mesterséges politikai alkotásban természeti földrajzi tájak, kell-e és lehet-e az új államhatárokhoz igazodva természeti földrajzi tájbeosztást készíteni, avagy – mint ahogyan a legtöbben állást foglaltak – a történelmi Magyarországot kell kutatni, feldolgozni, elemezni, nem a trianoni államot.

A Monarchia és a történelmi Magyarország számára más politikai és tudományos kérdések vetődtek fel. Az új államokban meg kellett fogalmazni az új állam földrajzi helyzetének legalapvetőbb kérdéseit, be kellett illeszkedni Európába, a politikailag legitimált tudományos közmegegyezést „át kellett vinni a tankönyvekbe". Minden utódállamban – ahogy Magyarországon belül is – a földrajztudomány szinte teljesen államszolgáló jelleget öltött. (Sajátos állapotként fogalmazható meg, hogy mind a

magyar, mind pedig az utódállamokban élő tudósok – jórészt nemzeti elkötelezettségük bázisán – önként vállalták ezt a szolgálatot.)

A két világháború között kiépült az a korábban is létező megközelítés, hogy az ország természeti – természetes egység, az állam pedig a mindenkori nemzetközi hatalmi erőviszonyok alapján alakuló terület, így a földrajztudomány feladata elsősorban a természeti – természetes terület kutatása. A táj és a politikai tér kölcsönviszonyát a korszak magyar geográfusainak többsége elméletileg a földrajzi determinizmus álláspontjáról ítélte meg, többségükben a mechanikus természetföldrajzi meghatározottság álláspontjára helyezkedtek. Teleki Pál volt az, aki a táj-állam, természetföldrajzi környezet – társadalmi térszervezés kölcsönhatását dialektikusan ítélte meg elméletileg. (Magyarország és a Kárpát-medence kölcsönhatása elemzésekor már többször hajlamos volt a determinisztikus megközelítésre.) A magyar geográfia legjelentősebb személyiségei egy alapkérdést szinte kivétel nélkül azonos alapállással válaszoltak meg, nevezetesen, hogy a Kárpát-medence természetes egységébe belenőtt magyar állam ezeréves történetének és egységének legszilárdabb bázisa maga a természeti tér volt.

A II. világháború után – Ausztriát leszámítva – mindegyik érintett ország az államszocialista berendezkedés bázisán alakította a tudományos kutatások és a különböző szintű oktatás tartalmi elemeit. Ez még Jugoszláviára is igaz, mely a leginkább kikerült 1948 után a közvetlen szovjet hatások alól. Az egyes államok, illetve a „béketábor" vált a kutatások legfőbb keretévé, a Kárpát-medence hosszabb időre eltűnt a magyar földrajzi publikációkból. (A geológiában részben megmaradhatott.)

A tudományos kutatásban a területi szemlélet hordozott egyfajta politikai meghatározottságot, elvárást, de az 1960-as évektől kezdve ez némileg oldódott, megszűntek az egyértelmű területi tabukategóriák. Ha nem is a tankönyvekben, de fokozatosan visszatérési folyamat kezdődött.

A Kárpát-medence és államai új lehetőségekkel és kihívásokkal kerültek szembe az európai uniós csatlakozás után. Az alapkérdéssé az vált, hogy milyen módon és mértékben fogja meghatározni a magterület a belső, egymás közötti kapcsolataik és területi folyamataik jellegét, minőségét, intenzitását, illetve hogy maguk miként fordulnak a magterület, illetve egymás felé.

Úgy tűnik, hogy a makrostruktúrák kezelésében hosszabb távon inkább a magterület lesz a domináns, ugyanakkor a Kárpát-medence EU-szinten legfeljebb mint „mezo-régió" kínál lehetőségeket az együttműködés számára. A medencei együttműködés egyik meghatározó mozgatója a medencefenéki, így e mozgató a medencében jelen lévő országgal szomszédos Magyarország lehet.

Magyarország számára további lehetőséget kínál és egyben felelősséget is jelent, hogy számbeli csökkenése ellenére, még mindig a magyarság szállásterülete a leginkább centrális a medencében, s a medence minden közösségével tömegesen él együtt. Ez egyszerre jelenti azt, hogy a magyarság a legszélesebb nyelvi kapcsolatok birtokosa, s egyben a gazdaság hálózatos működtetésének egyik potenciális hordozója is.

A Kárpát-medence az Európai Unión belül egységként csak az érintett államok „közös legitimációja" alapján fejlődhet szervesen. Meg lehet ugyan fogalmazni hangzatosan, hogy a „Kárpát-medence magyar belgazdasági tér", de ennek a gyakorlatban történő, egyoldalú érvényesítésére sem a magyarság egészének, sem a mindenkori

magyar kormányoknak nincs lehetősége. Ugyanakkor az EU, a Duna stratégia, a szomszédsági kapcsolatok, a határokon átnyúló alrendszerek, a magyar szállásterületek együttműködése valóban kínál egy valós lehetőséget a jövőben.